

349

A RÓMAI RABSZOLGASÁG KÉRDÉSE

IRTA

DR. RÉTHEY FERENC

EGYETEMI MAGÁNTANÁR
JOGAKAD. TANÁR

KECSKEMÉT,
NYOMATOTT SZÉL NÁNDOR NYOMDÁJÁBAN

1913.

2

A római rabszolgaság kérdése.¹

Az antik világfelfogás távol állott a modern jogállam amaz emelkedettebb alpnézetétől, melynélfogva a jogalanyiség fogalma összeesik az ember fogalmával. Az emberi szabadságnak minden emberre vonatkozó egyenlő elismerése, ami a jogrendszer szempontjából a jogalanyiség attributumának egyenlő s teljes megadását jelenti, csak később a keresztyénség tanainak térhódításai következtében kezdődik, bár eme felfogás teljes diadalra csak legujabban jutott.

Az antik világfelfogás az egyes individuumok szabad cselekvőségének államalapítás és fenntartás céljából való korlátozásánál még távol állott ama modern jogsociologiai elv megvalósításától, mely azt tüzi ki feladatul, hogy az állam a fennállásnak érdekében szükséges jogkorlátozásokat egyesekkel szemben a legminimálisabbra szorítsa. Az ideális, eszményi jog olyan kialakítására irányuló törekvést még az ókorban tehát hiába keresünk, mely egyrészt az egyéni szabad cselekvőség korlátozását a legminimálisabbra kívánja szorítani, másrészt pedig azon igyekszik, hogy ezen korlátozottság a függés érzetének lehetőleg kisebb jelentkezése mellett történjék.

¹ Székfoglaló értekezés részleteiben felolvasott 1912. évi október hó 1-én tartott jogakadémiai év megnyitó ünnepélyen a szerző rendes tanári székének elfoglalása alkalmából.

E korban még az erősebb joga a gyengébb kiméletlen leigázásával érvényesült. Az uralkodó törzs a legyőzött törzsek teljes elnyomásával s azoknak az uralkodó törzs kebeléből való alkotmány és magánjogi kiszakításával igyekszik a maga fenmaradását biztosítani. Egoisztikus felfogása és hatalmi vágya az ókor emberét annyira viszi, hogy a maga céljaira embertársait is épügy, mint az élet bármely más javait kihasználni törekszik s őket a lehetőség szerint a maga hatalma alá hajtja. Ezek felett époly korlátlan tulajdonjogot követel mint az élettelen dolgok felett.

E felfogáson alapszik jogi oldaláról nézve a kérdést a kisebb joga és hatalma emberek felett korlátlan egyéni hatalmat biztosító rabszolgaság intézménye, mely az antik világnak kétségtelenül egyik legfontosabb kérdése, jogi, társadalmi és közgazdasági szempontból.

Eme nagyfontosságú intézmény ismertetése azonban nemcsak egyedül a jogtörténész feladata körébe tartozik. Ennek helyes megoldása az egyszerű jogtörténet körén túlnézően belévig az általános nemzeti történelem, kulturtörténet, sőt még egy bizonyos mértékben a nemzetgazdaságtan és sociologia határos területeibe is. Ehhez képest a kérdés megoldásának súlypontja nem annyira a jogdogmatikai rész kimerítő tárgyalásában, mint inkább ezen intézmény kialakulásának s társadalmi, sociális átalakító hatásának megvilágításában fekszik.

A rabszolgaság intézménye azt mondhatjuk az egész antikvilágnak egy ősi, tipikus alap intézménye volt, mely az antik állami és társadalmi életet átfogó tényezőként szerepelt: a régi zsidók, egyiptomiak, assyrok, perzsák és chinaiaknál.¹ Ezen kívül hatalmasabb mérvben elterjedve, s a források alapján bővebben részletezhetően feltaláljuk

¹ Jons Kells-Ingram: Geschichte der Skaverei und der Hörigkeit. Deutsche Bearbeitung, von Leopold Katscher-Dresden 1895. Anhang, 179 és k. 1.; L. H. Wallon Histoire de l' esclavage dans l' antiquité³ I.; és E. Cicotti: Le déclin de l' esclavage antique trad. par G. Platon. I. rész. 55. és k. 1.

ezen intézményt a régi görögöknél s minket vizsgálódásainknál fogva jelenleg közelebről érdeklően a rómaiaknál.

Mi jelen székfoglaló értekezésünkben a római rabszolgaság kérdésével kívánunk kisebb keretek között foglalkozni, s ezt tartjuk első sorban is szemünk előtt.

A rabszolgaság kérdésének hű rajzát adó kép nagy horizontján azonban csak egy, — bár mondhatni kiemelkedő pont — a római rabszolgaság helyzetének színtöltje, ugyanazonban, hogy a teljes kép csak a horizont némely más színható foltjainak együtt szemlélése után nyerhető. Éppen ezért elkerülhetetlennek látszik bizonyos olyan általános törvényszerűségeknek az alapkérdés megvilágítása céljából való bevonása, melyeknek alapjai az antik világ-felfogásban gyökereztek. Legyen szabad azonban hangsúlyoznunk, hogy midőn ezt tesszük, korántsem igyekezünk a rabszolgaságnak az egész ókorra kiterjedő képét adni, ha tehát az antik világ más állami keretéből kivett e kérdést érintő jellemzéseink a tökéletesség s teljesség csak némi kis kivánalmának megvalósulásától is távolállanak kegyes elnézést kérünk.

Ezen irányu törekvéseinkben kiindulásul általános igazsággként állíthatjuk fel ama tételt, hogy a rabszolgaság az antik világ legfontosabb társadalmi és sociális kérdése, mely hatásaiban egy alárendelt néposztály sorsát messze túlhaladó jelenség. A rabszolgaság intézménye ugyannyira össze van nőve e kor társadalmi, gazdasági és állami kérdéseivel, hogy ennek tárgyalása nem mondható tisztán csak egy speciális népréteg elkülönült néprajzi jellemzésének.

Viszont azonban e kérdés sociológiai fontosságának megítélésénél nem hagyható figyelmen kívül azon körülmény sem, hogy a rabszolgaság intézményének a jelentősége nemcsak a régmultra vonatkozólag, az ókor társadalmában van, hanem azontúl messzemenően; valamint, hogy ez nem tisztán a régmúlt idők mohával fedett rejte-

keiből kiásott téma. A rabszolgaságnak még az egész középkorban is meg volt a társadalmi és állami organizmusokban a maga szerepe. A függésiviszonynak másik, e korban nagy mérveket öltő megjelenési formája, a jobbágy-ság, nem járt a rabszolgaságra nézve megsemmisítő, megszüntető hatással. A rabszolgaság ellenes irányzat csak a múlt században éri el tetőpontját, s az emberi méltóságban gyökeredző szabadság teljes és egyenlő elismeréshez tulajdonképpen csak ekkor jut.

Ezen talán kissé túlmesszemenőnek látszó állításaink igazolására szolgáljanak a következő adatok. A rabszolgakereskedés még a XIX-ik században is divik; így pl. a néger rabszolgakereskedés megszüntetését illetően azt látjuk, hogy az a francia szigeteken alig 1830-ban; Braziliában 1850-ben történik meg. A holland szigeteken a rabszolgaság csak 1854-ben töröltetik teljesen el. Portorikóban ez 1872-ben végződött be; Cubában 1880-ban; Anglia az Antillákon 1833-tól 1838-ig bocsátja szabadon a néger rabszolgákat. Franciaországban a végleges felszabadítás 1848-ban fejeződik be.¹ Poroszországban a rabszolgaság csak 1857-ben töröltetett el teljesen, ez ideig ugyanis az államnak kötelessége volt, hogy oltalmazza, védje egy külföldi pl. egy amerikai urijogát, ha az rabszolgáját Poroszországba hozta; sőt tovább megyünk Ed. Meyer hallei egyetemi tanár 1898-ban Dresdában tartott kiváló értekezésében a következőket írja: „Kolóniáinkban a létező rabszolga viszonyokat még most is jogilag kötelezőknek ismerjük el, gazdaságilag nagyon fonák dolog volna, ha mi ott már ez idő szerint tovább akarnánk menni, a rabszolgaság teljes eltörléséig.”²

Az antik világnézet a rabszolgaság kérdésében bizonyos

¹ V. ö. Cicotti i. m. 4. l.; E. Meyer: Die Sklaverei im Altertum. Dresden 1898. 11. és k. l.; Dr. Schwarz Gusztáv előadásai alapján összeállított Bessnyó Béla féle Institutiók és Pandekták 149. l.

² V. ö. i. m. 12. l.

általános alapelvek kialakulását mutatja, s talán azt mondhatnánk, hogy bizonyos kristály-képződéssel találkozunk. Ezen átnézve bizonyos sociális törvényszerűséget találunk a rabszolgaság intézményének vizsgálatában, mely sikerrel használható fel a római rabszolgaság speciális jellemzésénél, s az intézmény alapos megértésénél.

Mindenekelőtt általános igazságként állíthatjuk fel, hogy a rabszolgaság az ókor államaiban mint kifejlett intézmény ott szerepelt, ahol elegendő bennszülött, szabad egyénekből kikerülő munkaerő nem állott rendelkezésre. Ezen körülményből magyarázható, hogy keleten a rabszolgaság nemzetgazdasági szempontból sohasem jelentkezik tényezőként. Itt az ipar és kereskedelem a nemzet tagok munkáerejéből veszi munkásait. Egyedül a nagyobb kulturális gócpontokban van keleten is a rabszolgaságnak nagyobb jelentősége; így pl. Babyloniában és a szomszédságban bir a rabszolgaság a termelésnél mint tényező nagyobb jelentőséggel.¹

Ezen eredmény megerősítésére szolgálnak a legujabban oly nagy tért hódított² papyrologia tanulságai is. Így pl. ezen kutatások alapján bizonyos, hogy Egyiptom a maga hét millió lakosával olyan olcsó és igénytelen munkásokkal rendelkezett, hogy itt nem volt szükség a rabszolga munkára. Ennélfogva az egyiptomi ipar terén a rabszolgáknak igen kevés szerepe volt. A legtöbb rabszolga működött pl. Alexandriában, aminek kimerítő jellemzéséhez azonban még a papyrologia ezidőszerint tudomásunkkal nem rendelkezik kielégítő eredményekkel. Találkozunk ugyan Egyiptomban is itt-ott kitanított munkás rabszolgákkal, többnyire azonban ezek az előkelő görög és római familiákban személyes természetű szolgálatokat végeznek, tehát itt ők jobbra mint csak házi rabszolgák szerepelnek.²

¹ V. ö. Meyer i. m. 26. és k. l.

² V. ö. L. Mitteis und W. Wilcken: Grundzüge und Crestomathie der Papyruskunde. Historischer Teil I.; I. Hälfte 28 és 260. l. és k.

A munkaerőnek a rabszolgaság intézményéhez való viszonylatának már jelzett alaptörvényénél fogva azt látjuk továbbá, hogy a gazdasági előhaladás, a föld megművelésének s a termelésítőanyagok kihasználásának intenzivitása szintén kihatással volt a rabszolgák számának mennyiségére, az intézmény nagyobb, vagy kisebb méretű kialakulására. Így pl. az agrár államokban általában kevesebb rabszolgával találkozunk, mint az ipar és kereskedelem magasabb fokán álló államokban.

Az agrár államokban megint kevesebb rabszolga van a művelés kevésbé intenzív szakában, mint az úgynevezett belterjes gazdálkodás idejében. A kisbirtok rendszer mellett megint kevesebb rabszolgával találkozunk, mint a latifundiumoknál, mivel a kisbirtok megművelése a tulajdonoson kívül aránylag csekély számú munkaerőt igényel, ellentétben a latifundiumok rabszolgaseregével. Ezen törvényszerűség magyarázza meg most már közelebbről azon jelenség indokát, hogy a legrégebb korban miért találkozunk még oly csekély rabszolgával. Az antik korban élő férfi lehetőleg maga műveli meg a földjét, annyival is inkább, mivel különös vonzalmat érez a földművelés és állattenyésztés iránt, ez tekintetvén még e kor felfogása szerint csak egyedül szabad emberhez méltó foglalkozásnak.¹

A szabadok azonban e téren is lehetőleg tartózkodtak minden rendszeres és egyenletes munkától. Ezt a kultúra legkezdetlegesebb szakában a nők végzik.² A nők ily irányú alkalmazására azonban a már jelzett rendszeres foglalatosság iránt érzett iszony vitte a férfiakat, s nem magában a fizikai munkától való tartózkodás, avagy félelem, mert hiszen a praehisstorikus időben az őserdőkben folytatott harcok és

¹ V. ö. Ed. Meyer i. m. 22. l.; J. Marquardt: Das Privatleben der Römer I. 135. és k. l.; dr. Farkas Lajos: Adalékok a római rabszolgaság ismeretéhez: Erd. Muz. VII. (1880.) 125. l.

² V. ö. Seeck: Geschichte des Unterganges der antiken Welt I. k. 308. és k. l.

háboruk nagyobb izomerőt igényeltek, mint a rendszeres munka. A nomádéletmód mellett is kevés rabszolgára van szükség; az állatok legeltetését, mely csak heveréssel jár, nagyobb részben a benszülött szabad férfiak maguk végzik. A rabszolgák tulajdonképeni alkalmazása tehát csak a rendszeres mezőgazdasági munkálkodás kezdetével történik meg.¹

A városiélet kifejlődése s a vele kapcsolatosan jelentkező ipari fellendülés szociális jelentősége már az ókorban is érezteti hatását, a munkáskezek iránt mind nagyobb és nagyobb szükségletet teremtve, ami viszont maga után vonta a munkaerőknek a városokba való összpontosulását.

A szegény szabad emberek, akik a falusi és mezei munkák megszokott köréből a kenyérinség által űzve kiválnak s a városi élet forgatagába jutnak, a szabadságtól való megfosztottság érzetének hatása alatt inkább olyan munka után vágyódnak, ami kevesebb kötött idő tartamhoz fűződő, szabadban végezhető foglalkozásokból fakad, pl. napszámosokként, vagy tengeri városokban matrózokként teljesítenek szolgálatot. A hosszas előtanulmányt igénylő munkától, a mesterségektől idegenkednek s a teret tőlük itt a rabszolgák hódítják el.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy e téren nemcsak a különböző foglalkozások iránt megnyilatkozó egyéni hajlam és vonzalom bír ható erővel, hanem erős pénzügyi szempontok is közreműködnek a rabszolgák ipari munkásokként való tömeges alkalmazása mellett. A rabszolgák eltartása ugyanis olcsóbb és könnyebb mint az önálló családdal bíró szabad munkásoké, minélfogva a kiskorúságuktól rabszolga életmódhoz szokott munkások eltartása tagadhatatlanul kevesebb tőke befektetéssel járt a munkaadó, a tőkés részéről.

A rabszolga munkának ilyen előnyei magyarázzák meg

¹ Hasonlóan I. Kells-Ingram i. m. 1. l.

azon körülményt, hogy idővel a rabszolga munka oly hatalmas tényezővé vált, miszerint a szabadok munkájának értékét veszélyeztette, s a szabadok megélhetésüket féltették a rabszolgáktól. A szabadok részéről oly irányú panaszok felmerülését látjuk az ókorban, hogy a rabszolgák behozatala őket kenyerüktől fosztja meg. Így történik az a IV-ik század első felében Phocisban, amikor nagyszámú rabszolga hozatik be; hasonlóképp Itáliában a Gracchusok idejében, a kiszorított parasztság részéről.¹ Egyes esetekben az ókorban az állam a rabszolga behozatal ellen állást is foglalt, így pl. a VI-ik században Korinthusban Peryander tyrannus eltiltá a rabszolga behozatalt. Mindez azonban hiába való volt, mert a fejlődés az állami konsolidáció a tőke szaporodásokkal karöltve feltartóztatatlanul halad a nemzetgazdaságtan örök érvényű törvényszerűségének megfelelőleg az ipar és kereskedelem mind nagyobb és nagyobb mérvű kialakulása felé. A szakképzett és kitartó munkájú rabszolgák térhódítása szükségszerű jelenség, mindaddig, míg a rabszolga állomány tulságos elszaporodásával, a rabszolgai elemben rejlő nagy sociális bajok reactiojaként, a rabszolgák számának csökkentése és a szabad ipari, kézműves elem ujólagos erősebb térhódítása ismét be nem áll.

Éppen a munkáskérdéssel kapcsolatosan szokás az ókorra nézve a rabszolgaság nagy sociális horderejét kiemelni. Azt mondják, hogy ezen intézmény volt a hatótényező oly irányban, hogy az emberek kitartó és rendszeres munkára szokjanak; a rabszolgaság nagyban közreműködött a szabad embereknek az ilyen természetű munkák iránt érzett elfogultságának a legyőzése tekintetében.² Ezen érv hatékony volta kezénefekvőnek látszik ha meggondoljuk, hogy

¹ V. ö. Meyer i. m. 34. l.; Wallon i. m. II. 350 és k. l.; Cicotti i. m. 274 és k. l.

² V. ö. I. Kells Ingram i. m. 3. l.

e korban a meghódított országok népességének többségét a rendszeres és állandó munkára szoktatott rabszolgák alkották.

A dolog ezzel szemben viszont úgy áll, hogy a rabszolgaság éppen a nagymérvű térhódításainál fogva sok tekintetben és hosszú ideig megakadályozta a szabad munka olyirányú térhódítását, mint az különben történt volna; másrésről pedig a rabszolga elem éppen fogyatékoságai révén sokban hozzájárult ahhoz, hogy a munkásosztály egy bizonyos ideig lenézett osztállyá lett.

A rabszolgaság a mondottakon kívül fontos ethnographiai és sociális tényezőként szerepelt az ókorban és pedig közelebbről azon oknál fogva, mivel a faji és így a vérkeveredésnek nem eléggé méltányolható kérdése általa jutott megoldáshoz.

A népélet testében két főérvezetett, két főcsatornaként, mely a vér és fajtáplálást, az ókorban levezette. Az egyik főcsatorna, melyen e felszivódás történt a család és a házközösség, a másik a felszabadítás intézménye volt.

A család képezi minden államszervezetben a legfontosabb társadalmi és sociális tényezőt. A separatistikus ókori államszervezetek mellett az ezen kötelékbe való bejutás egyenlő az államba való felvétellel. A család tehát itt ez alapon nemcsak, hogy sociális, erkölcsi, hanem állami tényezővé is válik. A rabszolgák az ókori patriárchális államszervezet mellett a családi kötelékbe szorosan beilleszkednek, s így az állami élet, a nemzet szerves részévé válnak. Különösen állítható ez, ilyen formában azon korra nézve, midőn még a rabszolgák aránylag kis számmal vannak, tehát ez intézmény első alakulatára nézve.

A családban elfoglalt helyzet signaturájaként a családhoz való szoros tartozandóság jelentkezik. Ez talán nem is annyira jogi, mint inkább a tényleges, ethikai viszonyok, kultusz cselekményekre való tekintetből állítható. A rab-

szolgák helyzete éppen a családi kötelékbe való felvétel tekintve kezdetben egyáltalán nem volt olyan mostoha, mint az talán az intézmény absztrakt fogalmából első tekintetre következne. A kevés számú rabszolga, mely kezdetben a családhoz tartozott, teljesen a családban benn élt. Uraikkal naponta érintkeztek, velük együtt étkeztek, dolgoztak, uraik és urnőikben gondozókat, eltartókat nyertek, s azt állíthatjuk, hogy ilyen körülmények között rabszolgák a szabadság hiányát alig érezték. A rabszolgáknak ez a családi helyzet szülte közvetlen s gyakori érintkezése bizonyos mértékben átalakító tényezőként jelentkezik az antik világ társadalmi, szociális állapotára, viszonyaira nézve.

Igaz ugyan, hogy a rabszolgák számának elszaporodásával, tehát abban a korban, midőn már a rabszolgaság igazán nagy szociális tényező, a közvetlen érintkezés közöttük és uraik között mindinkább csökken s kevesebb és kevesebb pontra szorítkozik, ez azonban csak az érem egyik oldala. Az érem másik oldalára a házi, luxus rabszolgák és rabszolgánők aránytalan nagy elszaporodása van felírva; és éppen itt, a házi rabszolga nőknek a házi kötelékbe való beilleszkedésében van a faj és vérkeveredés kérdésének ütköző pontja.

Ma már köztudomásu, miszerint az antik világban a rabszolga nők uraik nemi vágyainak kielégítésére szolgáltak, s az ókor prostituójának kérdése velük áll szoros, úgyszólván elválaszthatatlan összefüggésben.¹

E jelenséget vizsgálódó szemmel nézve kétségtelenül arra az eredményre kell jutnunk, hogy ez az elnyomott rabszolga nők szempontjából határozottan antiszociális jelenség. Viszont az egyetemes emberiség s antik társadalom

¹ Így volt az izraelben a beduin karavánoktól vásárolt rabszolga nőkkel; így az előkelő görög és római familiákban, ahol különösen nagy szerepet játszottak a rabszolgánők, mint uraik concubiáni. V. ö. Mitteis és Wilcken i. m. I. 260. l.; Meyer i. m. 18. l.; Walton i. m. II. 329., 330. l.

szempontjából, mint a faj és vérkeveredést szolgáló eszköz, elsőrangú fontossággal bíró szociális tényező. Fontos ez azonban nemcsak e szempontból, hanem a rabszolgaság állományának szaporodását illetően is. Ezen megtűrt állandó nemi viszonyok a rabszolgaság szaporodását előidéző tényezőként annyiban jelentkeztek, amennyiben a házasságon kívül, rabszolgánőktől született utódok azon elvnel fogva, hogy a természetes gyermekek anyjuk státusát követik, mind rabszolgákká lettek. A rabszolga ivadékok szaporodása azután annál nagyobb arányokat öltött, minél ritkábbá váltak a törvényes házasságok, amiknek apadásában szintén habár jogilag nem is, de tényleg tagadhatlanul nagy szerepe volt e megtűrt nemi viszonyoknak. A rabszolgáknak a szabadok rovására való számszerű tulszaporulatának magyarázó indokai ezek szerint kézenfekvők. Mindazáltal a rabszolga elem a polgárság háttérbe tolódását, nyomasztóbb helyzetbe jutását nemcsak a közvetlen számbeli apadás által idézte elő, hanem az apadáshoz tovább fűződő következmények folytán. A szabad polgárok számbeli apadásának az állampolgári minőségből folyó kötelezettségek teljesítése kapcsán volt nagy hordereje. A katonáskodásra vonatkozó köteletség s az adózás az ókor államaiban a számbelileg megfogyott polgárságot még fokozottabb mérvben sulytotta, reájok ennél fogva fokozottabb terheket rótt.

Szabad polgárság elemének tulszárnyalására, s a rabszolgáknak nagy jelentőségű beilleszkedésére azonban még egy más hatalmas tényező is szolgált a mondottakon kívül, t. i. a már érintett felszabadításoknak nagy mértékben, az államiság rovására való elharapódzása, melyet fennebb a fajkeveredés második főcsatornájaként jellemeztünk.

A nagyarányú felszabadítások részben altruistikus, részben finánciális szempontból eredőleg végeztettek az ókor államaiban. Az altruistikus szempontok mellett kétségtelenül némi hiúság is közre játszott e téren. Bizonyos

delat...
delat...
delat...

külső fényt kölcsönzött e kor felfogása szerint a szabadon bocsátottak egész seregével jelenni meg nyilvánosan, ünnepek, temetések stb. alkalmával. Mindazonáltal a szabadon bocsátások második motívumaként említett körülmény szintén nem kis jelentőséggel bír. Azt látjuk ugyanis, hogy sok esetben a rabszolgák szabadságukat bizonyos ellenszolgáltatások fejében vásárolják meg. A vagyoni eszközök erre nézve nem is hiányoztak, mivel a vagyongyűjtés lehetősége náluk általában meg volt. A tulajdonosok bizonyos külön vagyon concedálásától az antik világban általánosságban nem idegenedtek.¹

Természetesen nem szabad félre vezetetni magunkat, amennyiben a rabszolga külön vagyonának engedélyezése terén megint nemcsak altruistikus, hanem inkább, s talán mondhatjuk elsősorban is egoistikus szempontok játszottak közre, amennyiben ez esetben nagyobb mértékben megvolt a lehetőség arra nézve, hogy a tulajdonosok vagyoni felelősségre képes üzlet és gazdasági vezetőkre tegyenek szert. A szabadon bocsátások terén a külön vagyon rendszer azért nem kis jelentőségű gazdasági tényező, mert később a nagy ipar és kereskedelmi vállalatok korszakában a munkás és takarékos rabszolgák nagy vagyonra tehettek szert; s fő vágyukat, a szabadonbocsátást vagyonuk egy részének feláldozása árán is igyekeztek megvalósítani. Itt azonban még ezen emberek nem állottak meg. Vagyonuk megmaradt részével azután szorgalmas kitartó munka árán később

¹ E. Revillout. Précis du droit égyptien comparé aux autres droits de l'antiquité II. 958: „nous retrouvons donc en Egypte comme du reste dans la Chaldée cette institution du pécule, que le droit des gens devait d' ailleurs introduire beintôt partout.“ Ezen eredményt újabb papyrus kutatások megerősítik. I. Kohler u. F. E. Peiser. Aus dem babylonischen Rechtsleben. I. I. I. Itt kifejtve találjuk, hogy Babyloniában a rabszolgaság úgy volt rendezve, miszerint a rabszolgának meg volt a peculiuma, s az legalább a rendes eshetőségekre biztosítva is volt. Ennek ellenében évi szolgálmányt fizetett, vagy ha üzlete volt, ebből egy bizonyos százalékot adott át a bevétel után. A peculium rendszert megtaláljuk a görög jogban is: L. Wallon I. m. I. 291. I. Hasonlóan a római jogban is erről alább lesz szó.

nagy vagyonhoz jutottak ezen felszabadítottak, amivel viszont a társadalmi téren nagy súlyt s befolyást biztosítottak a maguk részére. Elmondhatjuk, hogy volt olyan időszak, mikor a pénzt, a hatalmat a számban és vagyoniilag lefelé hanyatló szabad születésű kisbirtokos s kis vagyonu polgársággal szemben kétségtelenül a szabadon bocsátott elem és ezek leszármazói képviselték, eltekintve természetesen a kisszámu, s nagy vagyonu arisztokrátiától.

A végeredmény ennek folytán az volt, hogy ezeknek vagyonuk révén az állam élet irányításában is nagy szerep jutott, úgy, hogy a hegemonia lassan-lassan kiesik az eredeti államalapító népesség leszármazottjainak kezéből. Igaz, hogy ezen szabadon bocsátottak kezdetben csak korlátozottabb mértékben vesznek részt az állami élet irányításában s tőlük kezdetben a községbeliség némely jogosultságai is megtagadtattak, mindazáltal ezek mind több és több jogot nyertek, mignem idővel kivívják maguk és utódjaik részére a teljes egyenlőséget.

Ezen új elemek azonban a közéleti szerepléseikben magukkal vitték s részben a szabadokkal való összeházasodások folytán előálló vérkeresztezés útján beoltották az antik néplélekbe a szolgálai szellemet, az alázatosságot, a megalkuvást, a szabadság feladásának ösztönét, ami azután végeredményében az antik világ letűnésének egyik okaként jellemeztetik, a legújabb sociologusok részéről. Ezen nagy vonásokkal vázolt kiváló fontosságú állam és társadalmi intézmény legjellegzetesebb megjelenési alakja a római rabszolgaság, melynek kissé közelebről leendő vizsgálata méltán figyelemre tarthat számot.

A római jogi forrásokban mi a rabszolgaságot mint a *ius gentium* természete szerint igazodó intézményt találjuk tárgyalva. Ez van kiemelve a *Digestákban*: I. 5. 4. 1. §-ában:

„*Servitus est constitutio iuris gentium, qua quis dominio alieno contra naturam subicitur.*“

magyar
metabol
a felhatal
x diktat
szociológus
antik világ
on alapja

hasonlóképp beszél ezen titulus 5 fr. 1. §-a:

„Servi autem im dominium nostrum rediguntur aut iure civili aut gentium“

Bár expressis verbis a manuissiórok szól, de értelmileg és fogalmilag mégis ide tartozik a D. I. 1. 4.

A rabszolgák feletti uralásra vonatkozólag egész kétséget kizárólag beszél D. XII. 6. 64: „. . . . dominatio ex gentium iure introducta est“

Hasonló értelemben nyilatkozik Gaius I. 52. §-a:¹

„In potestate itaque sunt servi dominorum, quae quidem potestas iurius gentium est“

Just. Inst. I. 3. 2.: „Servitus autem est constitutio iuris gentium, qua quis dominio alieno contra naturam subicitur:“

A forrasi nyilatkozatok értelmezése s a rabszolgaság intézményének a ius civile és ius gentium szempontjából való elhelyezése mindennek dacára igen értékes irodalmi vitát idézett föl a magyar irodalomban. Dr. Farkas Lajos kiváló romanistánk értekezik egy a hozzá férhetőségtől úgyszólván teljesen elzárt nagybecsű tanulmányában e kérdésről² s abból indul ki, hogy a rabszolgaságot folytonosan iuris gentium és nem civilis természetűnek veszik, mint a hogyan pedig a dolog tényleg áll.

Idézett értekezésében a ius gentium féle felfogásról azt mondja:³ „Anachronismus, hogy azon időben, midőn a rabszolgaság keletkezett, meg volt a ius gentium.“

Ezen nézettel ellentétben egy másik kiváló tudósunk Finály Henrik ezen intézménynek a ius gentium keretébe tartozandóságát vette hathatós védelmébe.⁴

Az igazság szerény véleményünkhöz képest a közép uton van, nevezetesen akként, hogy ez tényleg egy a különböző

¹ Ed. Seckel et Kuëbler.

² Lásd Erd. Muz. i. h. i. ért.

³ V. ö. id. ért. 5. l.

⁴ Erd. Muz. 1880. évf. 3. sz.: „Ius gentium, ius civile és a rabszolgaság.“

népek állami és gazdasági rendszerében feltalálható: sociális jelenség; tehát eredetére nemzetközi intézmény, melyet azonban a rómaiak nemzetiesítettek, civilizáltak.

Midőn mi a rabszolgaságról mint a *ius gentium* intézményéről szólunk, nem mulaszthatjuk el annak kiemelését, hogy mi a *ius gentium* alatt nem a mai fogalmaknak megfelelő nemzetközi jogot értünk. Erre az esetre tényleg állana Farkas Lajos állítása, hogy ez anachronismus volna. Mi nem úgy képzeljük a dolgot, hogy Rómában talán már ekkor létezett volna a *ius gentium*, mint kialakult jogrendszer, vagy akár csak kezdetleges alakulatában is. Mindenesetre azonban úgy véljük, hogy azért lehettek olyan nemzetközi intézmények, melyeket átvettek a rómaiak is. Ezeket civilizálták s ez által civilissé tették. A jog a mindennapi életszükségletek szabályozója; az életszükségletek viszont, amelyek bizonyos sociális összeható erők productumai, alaptypusaikban általános emberiek, melyek csak később különülnek el, idomulnak át nemzetiekké.

A rabszolgaság intézménye is ilyen általános emberi szükséglet kielégítését célzó társadalmi jelenségként szerepelt az ökorban, melyet a rómaiak az állam alakításakor már mint kifejlődött intézményt találhattak fel mindenütt. Ezt minden esetre s ezt újból hangsúlyozzuk nemzetiesítették, civilis intézménnyé alakítván át, éppen, mert ekkor még a *ius gentium*nak mint külön a *ius civilével* concurráló, azzal egyenrangú jogrendszernek elvei kifejlődve nem voltak. Ez alapon azt véljük, hogy nem absurdum, ha azt állítjuk, hogy maga az eredet bir nemzetköziességgel és nem jogi elismerés, és jogi szabályozás.

Talán éppen ilyen joggal felvethetnők a kérdést pl. a házasság intézményét illetőleg is. A házasságnál senkisémm kérdi, hogy milyen eredetű az a maga alap gondolatában. A rómaiak ezt is mégis civilis intézménynek tekintették és

ezzé tették s csak később ismerték el e téren is a *ius gentium* szerint érvényes házassági jogviszonyt.

A kérdés eldöntése tekintetében mérvadó lehet a mondottakon kívül még azon körülmény, miszerint bizonyos általános törvényszerűségeket észlelhetünk a rabszolgaság kérdésében, mint azt említeni már bátrak voltunk, s hogy a rabszolgaság viszonyának számos jellegzetes, sarkintézménye, milyen pl. a *peculium*, *menedékjog* stb., mint újabban azt az összehasonlító jogtudomány történeti kutatásai mutatják, mindenütt fennforogtak az ókorban. A rabszolgaság intézményének civilizálását azután mesteri módon fejt ki dr. Farkas Lajos. Értékes fejtegetéseinek során, melyek a források alapos ismeretét s mélyen járó bírálatát foglalják magukban, a római jog számos alapkérdésére is világot vet. Kiemeli, hogy a rabszolgaságnak jogalapját a magán és nem a közjogban kell keresnünk.¹ E téren a *manus* veszi kiindulásul, mint azt „absolut jog ősi kategóriáját“²

A *manus*nak folytatja Farkas *civilis ratiója* volt, nem pedig *naturalis*. A *manus* mint a régi jognak kollektív kategóriája a tulajdon jogot is magába foglalta,³ ez pedig semmi vonatkozásban sem áll a tulajdonjognak későbbi, *ius gentium* szerint kifejlődött alakjával. Ez is egy érv, mely amellet szól, hogy kizártnak tarthatjuk, a *dominica potestas*nak a *ius gentium*ra való visszavezethetésének lehetőségét.

¹ V. ö. id. ért. 16. és k. l.

² Érdekes, hogy hasonló álláspontot találunk képviselve legújabban egyik legkiválóbb, közelismerés és méltánylásnak örvendő romanista E. Costa könyvében (*Storia del diritto romano privato dalle origini alle compilazioni giustiniane* 1911. 125. lap.) „Il. potere dei padrifamiglia sui servi è in origine quel medesimo che gli spetta sui figli, la manus.“

³ A tulajdonnal való kapcsolatba hozást szintén megtaláljuk Costánál id. m. i. h. „Ma presto se ne distacca e si configura a sè (*dominica, herilis potestas*) con attributi piu ampi ed intensi, e come una specie del *dominium* che gli spetta sulle cose inanimate.“

Bizonyítékul kívánja felhasználni nevezett romanista a „mancipium“ kifejezést is;¹ mint amely a rabszolgai állapot kimerítő megjelölésére szolgált. Ezen jogintézményről pedig azt állítja; „állandóan és kiválóan *ius proprium civium Romanorum*.“ Ezen jogintézmény már keletkezésében is a *ius civile*re utal, mert csak olyan módokon jöhet létre, melyeket e jogrendszer elismer. Ez pedig azért fontos, mivel a római jog felfogása értelmében a keletkezési mód el nem választható az általa alapított jogviszony mivoltától, amint-hogy a római rabszolgaságot hatásában tényleg mindig a *ius civile* szabályai szerint fogták fel. Ha ellenben alaptétele a *ius gentium* lett volna: „a római jog dualistikus fejlődése következtében semmi sem akadályozá vala a *ius gentium* alapján legalább is a *ius civile*vel parallel haladó fejlődést, úgy mint ezt a római magánjogok és éppen a tulajdonjognál is történt.“

A források vizsgálata alapján azonban itt egy bizonyos kis engedményt mégis kell tennünk, s a teljes és rideg kettéválasztás, kizárás álláspontjára mi nem tudunk helyezkedni. Kétségtelennek tartjuk ugyanis, hogy ha párhuzamos fejlődést nem is tudunk kimutatni a rabszolgaságra nézve, mégis a források különbséget tesznek *iusta servitus* és *non iusta servitus* között,² aszerint amint a rabszolga egy római polgár, vagy pedig egy peregrinus hatalma alatt állott. Tagadhatatlan, hogy a római jog szempontjából csak az előbbi jöhet figyelembe, mindazonáltal e kettős elnevezés³ kettős fogalmi kört jelöl meg. Ez meg két külön alakulat s fejlődés lehetőségét talán nem zárja ki, bár elismerjük azt is, hogy külön alakulatról a *ius civile* separativus érvényesülése idejében beszélni nem lehet, hanem csak már későbbben.

¹ Hasonlóan G. Padelletti: Lehrbuch der römischen Rechtsgeschichte. Deutsche Ausgabe. Berlin 1879. 145. l.

² Cicero pro Caecina 34. 99. Gaius Inst. I. 11. §.

³ V. ö. Karlowa: Römische Rechtsgeschichte II. 109. l.

Vég konkluziónk tehát az, hogy az alaptypus civilis volta nem zárja ki az intézmény nemzetközi eredetét, valamint azt sem, hogy a rómaiak később tényleg ne ismerték volna ezen intézmény *iuris gentium* alakulatát. Kezdetben a *ius civile* kizárólagos uralma alatt azonban azt jogilag el nem ismerték, s reájuk nézve a *civilis ratio* hiányánál fogva kezdetben jogilag létezőnek nem is tekintet. Később már természetesen a *ius gentium* tételeinek rendszeres kifejtése; befogadása után ez állapot is változott.

A római rabszolgaság belső története mint minden állami és társadalmi intézmény története is, a fejlődés, virágkor és hanyatlás korszakára osztható. A rabszolgaság történetében ennél fogva általánosságban három korszakot szokás megkülönböztetni.¹ A korszakokra való beosztás szoros összefüggésben van Róma állami, társadalmi, gazdasági és sociális fejlődésének főbb fázisaival, úgy, hogy a rabszolgaság intézményének fejlődése ezzel lépést tartva halad; ami egész természetesnek is mondható, ha meggondoljuk, hogy a rabszolgaság intézménye úgy szólván az állami és gazdasági élet fejlődésével adaequált organikus alakulat.

I. Az első korszak a római rabszolgaság fejlődésének, a rabszolgaság intézményének kialakulási korszaka, amely tart a községi államszervezetből való kibontakozástól kezdődőleg egész azon időig, mikor a viláгурalomért folytatott háborúk kezdetüket veszik; és a későbbi világ állam kialakulásának alapkövei letétnek, vagyis a pun háborúkig. E korszakban a rabszolgák száma általában véve aránylag igen kevés, s helyzetük eléggé kedvező, a római családba illeszkedő.

II. A második korszak tart a II-ik pun háborútól Antoninusokig. Ez a rabszolgaság virágzási korszaka, midőn

¹ V. ö. Wallon i. m. II. k. 3. és 4. l.; Schwartz Gusztáv i. m. 150. l.; Meyer i. m. 46. l. és k.

a rabszolgaság valóban gazdasági és sociális tényezőként szerepelt. A rabszolgaságnak nagy térhódítása a II-ik pun háború után a szabad polgárság nagyarányú pusztulásával kezdődik, s a középbirtok kipusztulása folytán keletkezett latifundiumok kialakulásával áll összefüggésben. E korszakban, mely fejlődésének tetőpontját Kr. e. I-ső században éri el, esnek a rabszolgázadások, melyek messze kiható erővel, jelentőséggel bírnak a római birodalom sorsának további alakulata tekintetében.

III. A harmadik korszak a rabszolgaság hanyatlásának a korszaka, mikor a rabszolgaság intézménye folyton veszít nemzetgazdaságtani jelentőségéből, míg végre a Kr. u. II-ik századdal megszűnik gazdasági tényezőként szerepelni.

Vizsgáljuk e korszakokat közelebbről:

① Az első korszak jellemzésére fennebb általában azon kifejezést használtuk, hogy a rabszolgák helyzete a családba illeszkedő, amennyiben ethikailag s vallási szempontból ők is a familia kötelékébe tartoznak. Ezen körülmény helyzetüknek eléggé kedvező voltát a római jog szempontjából már indokolja, magyarázza. A merev jog szempontjából az úr és rabszolga között fennálló iuris vinculumnak önmagába véve teljesen megsemmisítő hatásúnak kellett volna lannie a rabszolgára nézve, ha a familiaris kötelék szülte vallási és erkölcsi kapcsolat reájuk nézve is befogadóan ki nem terjesztetett volna.¹ Ezt tényleg meg is történt, amennyiben őket is a családi sacrák részeseiként, szorosan a házhoz tartozóknak tartották, s ez adta meg a velük való patriarchális bánásmód alapindítékát, s a rabszolgaság kezdetleges korszakának jellegzetes sajátosságát.

A családhoz tartozandóságot jelezte már minden kétséget kizáróan a rabszolgák elnevezése is;² hogy tudniillik

¹ V. ö. Farkas i. m. 128. l., Ihering; Geist des römischen Rechts II. 164. és k. l.

² A rabszolgák elnevezését illetőleg lásd Marquardt i. m. I. 18—19. l.; Wallon i. m. II. 8. l.; Costa i. m. 126. l. jegyzet és az ott felsorolt irodalmat.

őket uraik nevén nevezték, ami még a rabszolgák kevés száma mellett lehetséges is volt; így találjuk pl. Marcipor, Quintipor, Gaipor, Marci-puer; Quinti-puer; Gai-puer etc féle elnevezéseket.

A rabszolgákkal való családi bánásmód jellegzetes példáját őrzik meg a hagyományok Cato censoriusról, aki rabszolgáinak gyermekeit, hogy ezek az anyatejjel a család iránt érzett ragaszkodást magukba szívják, feleségével szoptattatta.³

A rabszolga és ura között kezdetben fennálló eme családi patriarchális viszony fennforgásának a lehetőségét és valószínűségét bizonyos társadalmi, sociális szempont is magyarázza. Nevezetesen azon kevés kulturális és világnézetbeli különbség, ami a kultúra kezdetleges korszakában a rabszolga és ura között fennállott. A társadalmi s gazdasági élet kezdetleges kialakulása korszakában mindenütt mutatkozó és észlelhető egyszerű életmód Rómában talán még hatványozottabb mértékben feltalálható. Róma kezdetleges gazdasági élete, s társadalmi alakulata egy tipikus paraszt nép józan élet berendezését tárja elénk. Talán nem indokolatlan azon állításunk, hogy a római-itáliai nép egész történeti multját illetőleg paraszt néptörzs volt. Az egyszerűség és józanság nyilatkozik meg élet és gazdasági viszonyaik szabta és követelte érintkezéseikben is. Rabszolgáikkal is, miként az az egyszerű életmódot folytató gazdamebernél ma is az eset, családiasan érintkeztek, velük együtt étkeztek, minden dolgokat tudták és ismerték.

Bővebb igazolásra nem szorul azon körülmény, miszerint ha most az ilyen érintkezési mód a vázolt családi érzület szabta jóindulattól volt áthatva, a rabszolgák hely-

³ Plut. Cato 20.; Jnvenalisa XIV. 166—169.;

„Saturabat glebula talis
Patrem ipsum turbamque casae, qua feta iacebat
Uxor et infantes ludebant quattuor, unus
Vernula tres domini.”

zete kezdetben szomorúnak egyáltalán nem mondható, valamint, hogy a közerkölcsök, társadalmi felfogás hatalmasabb biztosítéka volt a rabszolgák jó helyzetének, mint később a császári törvényhozás összes intézkedései.

A rabszolgákkal való emberséges bánásmódnak egyik kétségtelenül nagyjelentőségű tényezőjeként szerepelt még egy ethno-sociológiai momentum is, nevezetesen a faji összetartozandóság érzete, mely az urak részéről a fajrokon rabszolgák iránt multhatatlanul fel kellett, hogy ébredjen. A rabszolgák nyerésének ugyanis a legtermészetesebb módja, s úgyszólván kizárólagos forrása e korban a háborúban meghódított s leigázott emberek szolgaságba vetése volt. A háború azonban kezdetben a szomszédos rokon itáliai törzsekkel folyt, kikkel szemben a törzsi és faji összetartozandóság érzete nem hiányozhatott, úgy, hogy ez kétségtelenül rabszolgákkal való emberséges bánásmódnak, öntudatos vagy öntudatlan tényezőjeként szerepelt. Nem szabad azonban még egy körülményt figyelmen kívül hagyni, nevezetesen, hogy a rabszolgaságot szülő captivitas nemzetközileg elismert viszony volt, legalább oly értelemben, hogy a meghódított s leigázott hadi foglyok minden népek között egyformán a hódító önkényének voltak alávetve mint rabszolgák.

A változó szerencsével folyó háboruszkodások közepette egy római polgár sem lehetett bizonyos afelől, hogy valamely szomszédos törzs, vesztesháború esetében nem fog-e vele szemben is a retorsio eszközével élni. Szerény véleményünkhöz képest e körülmény is kellően értéklendő, sőt talán az utóbbi, a hasonló rosra való kilátás határozottan igen erősen ható tényező a rabszolgákkal való emberséges bánásmód tanusítása terén.

A rabszolgák kedvező helyzetének egyik tényezőjeként kiemelt közvetlen érintkezés Rómában kezdetben a birtokviszonyok megoszlása mellett tényleg lehetséges is volt.

Rómában ugyanis kezdetben aránylag kicsiny kiterjedésű birtoktestek voltak, amennyiben 2—7 holdnyi területű kis gazdaságokra darabolódott fel az állami földterület. A mezőgazdasággal foglalkozó kisgazdák a helyszínén laktak s azt lehetőleg maguk fiaikkal, családtagjaikkal, egy-két rabszolga segélyével művelték meg.¹ A római kisgazda a földműveléssel szívesen foglalkozott, mivel ezt tartotta csak, miként az ókorban általános felfogás volt,² szabad emberhez méltó foglalkozásnak. A római polgár a munkát önmagában véve nem nézte le s annak értékét nem is kicsinyelte, sőt erre az állam fennmaradása szempontjából nagy súlyt is helyeztek, ugyannyira, hogy a rex megjutalmazta a jó gazdát, a rosszat megbüntette.³ Kétségtelen dolog ugyanis, hogy a munka erkölcsi tényezőként szerepelt Rómában.

A mondottak alapján nem szenved kétséget, hogy a kis gazdaság s a föld megművelésének kevésbé intenzív korszakában a munka erő iránt Rómában is kevesebb szükséglet mutatkozott, s így a rabszolgák alkalmazásának arányai is ekkor még kisebbek voltak. Ez csak azon általános törvényszerűségnek helyi megjelenése, melyet az ókorra nézve általában felállítánk, a szabad munkáselem hiánya, s a rabszolgák alkalmazása között fennálló fordított arányt illetőleg.

A rabszolgák alkalmazását illetőleg még közelebről azt is megállapíthatjuk, hogy ezen kevés rabszolga is inkább mint mezőgazdasági szolga nyer alkalmazást. Ennek meg volt a maga közgazdasági oka is, amennyiben a rabszolgák csekély számban alkalmazva a mezőgazdaság körében határozottan jó befektetésként szerepelnek még e korban, mivel aránylag olcsón lehetett hozzájuk jutni, s eltartásuk

¹ V. ö. Wallon i. m. II. 7. l.; Farkas i. m. 127. l.; Marquardt i. m. 135. l.

² Lásd fennebb 8. l.

³ V. ö. Farkas Lajos: A római jog történelme I. 12—13. l.

csekély igényeiknél fogva kis kerülő költséget rótt a telek tulajdonosokra.

Mindazonáltal hiba volna a rabszolga munkának e korra visszamenőleg túl nagy, talán az egész társadalmat átfogó jelentőséget tulajdonítani, s azt a következtetést vonni le, hogy ők képviselték Rómában e korban egyedül a munkáselemet. Ott találjuk mellettük még Rómában a szabad munkát, mely a napszámos munkás, a kis földbérnök, az ipari szabad munkások által volt képviselve. Sőt talán azt mondhatnók, hogy az ipari tevékenységben a rabszolgáknak e korszakban kevés része volt, noha a hagyományok szerint ekkor is volt már eléggé kifejlett ipar, melynek gócpontja Róma, s általában a városok, még közelebről a birodalom déli részében fekvő városok voltak.¹

A kifejlett ipari ténykedés a munka megosztás nemzetgazdaságtani törvényét kétségtelenül már ekkor is érvényre juttatta. A munka megosztás bármily arányú keresztülvitele, szakszerű előképzettséget, előtanulmányt, jártasságot igényel, amely körülmény meg a külön ipari, kézműves osztály kifejlődésének úgyszólván kivételt nem tűrő nemzetgazdaságtani törvénye. E törvénynek Róma ezen korszakára való érvényesülését kétségtelenül nagyban elősegítette a szabad, város alapító polgárságnak a mesterségek, s általában ipari foglalkozások iránt érzett idegenkedése is. Ezt talán megint általános kulturtörténeti igazsággént volna felállítható; így volt ez minden a mezőgazdaság iránt rajongó népnél, a kultúra kezdetleges szakában, sőt talán azt mondhatjuk, hogy így van ez ma is az agrár államokban, a kevés intelligenciával, és szűk látókörrel bíró gazdálkodóknál, akik az ipart és kereskedést méltóságukon alulinak tartják.

A mondottak alapján egész természetes, hogy mind több és több idegen ipari és kézműves munkás telepedett

¹ V. ö. Meyer i. m. 40. és 41. i.

le Rómában. Ez által csak ama kétségtelen nemzetgazdagságtani igazság valódisága nyert Rómában is beigazolást, hogy valamint a tőke, úgy a másik hatalmas termelési tényező a munka is megkeresi azon terrénumokat, melyek kevésbé lefoglaltak, megszállottak, s ahol az érvényesülésre több tér nyílik. A szomszédos államok munkás elemeinek Rómában való megtelepülése a jogi beilleszkedés szempontjából sem volt kizárt dolog, amennyiben a cliensi viszony védőpaizsa alá helyezkedve érvényesülhettek, egy bizonyos személyi és vagyoni védelemre, érvényesülésre tehettek szert. Tény az, hogy Rómában már a legrégebb időben valószínűleg Numa idejében egyesületeket alapítottak a kézművesek.¹

Ezeket mint értékes szabad elemeket már Servius Tullius is beveszi az állam kötelékébe, a városi tribusokba osztván be őket; legalább erre utal már a hadszervezeti kötelékbe a cornicines, tubicines, tignarii, ferrarii centuriának a felállítása is.

A szabad munkások osztályával pedig minden valószínűség szerint e korban még a rabszolga munka az ipari téren sem versenyezhetett. Nem pedig két okból; először mivel a rabszolgák nagyrészét lekötötte a mezőgazdasági elfoglaltság, pásztorokként stb. való alkalmazás; másodsor, mivel a szabad római polgárok eltekintve hajlambéli idegenkedéseiktől, nem rendelkeztek az ipar céljára szükséges elég mobilis tőkékkel, vagyunk nagyrészben aránylag kis terjedelmű földbirtokból állván. Ami kis pénzük esetleg lett volna, az mint tartalékalap a család számára szükséges volt, mert hiszen Róma története már kezdettől fogva a folytonos háborúskodások láncolatából áll. Különben is még ha rendelkezett volna is valamely római polgár erre alkalmas tőkével, valószínűleg nem szánta reá magát arra

¹ Az iparágak közül már korán kifejlődött a fa, bőr, fémipar, szövészet, festészet, fazekas ipar, ácsok, kovácsok, ipara stb. V. ö. Cicotti i. m. 205. és k. l.

egy könnyen, hogy saját veszélyére, — mert a rabszolga csak ura személyében, *ex persona dominii* volt ügylet-képes — kezdjen ipari vállalatba, kevéssé tanult sokszor a megbízhatóság szempontjából is kifogás alá eső rabszolgákkal.¹

A mondottak összevetése alapján a végeredmény az lenne, hogy a rabszolgaság az első korszakban sem mezőgazdasági, sem ipari téren nem szerepelt még tényezőként.

II. A második korszakban a rabszolgaság intézményének térhódítása mint azt említünk, határozottan nagyobb arányokat öltött. A területi nagyobbodás, a városi életnek és a városias intézményeknek ezzel karöltve járó fejlődése megköveteli fontos közművek létesítését,² amelyek azonban azután a munkások nagyarányú szükségénél fogva kétségtelenül rabszolgák számának növekedésére vezettek.

Ezen pozitív irányba ható tényezőkön kívül egy negatív irányban érvényesülő momentumnak is nagy jelentősége volt a rabszolgaság terjedése tekintetében, s ez a szabad népesség nagyarányú fogyatkozása, ami különösen a folytonos háborusok közepette érezte hatását. A hódító politikának ez irányu súlyos következményei a nagyhatalmi politika megkezdésétől kezdődőleg mutatkoztak Rómában is. Ennek ideje Itália meghódítása utáni időre tehető, amittől kezdve határozottan érezhetővé vált Rómára nézve is a nagyhatalmi politika összes hátrányos következménye s itt is bebizonyult ama kiváló sociológiai állítás igazsága, hogy a nagyhatalmi politika s a paraszt népességből álló államszervezet sehogyan sem hozható összhangzásba, mivel a kettő között belső ellenmondás van.³

A parasztnép fő keresetforrása a földművelés, amely foglalkozás a tulajdonos személyes odaadó ténykedését,

¹ L. Wallon i. m. II. 10. és k. 1.; Cicotti i. m. 204—206. 1.

² Ilyen volt pl. a maxima Cloaca, a Capitollumon épült Juppiter temploma stb. L. Cicotti i. m. 207. és k. 1.

³ V. ö. L. Bloch: Soziale Kämpfe im alten Rom. 85. és k. 1.

jelenlétét követeli, s bizonyos röghözkötöttséget von maga után, melyből azután a conservativismusként egy neme fejlődik ki. A nagyhatalmi politika ellenkezőleg a távolba néz, a fejlődés ideáját kitüzi zászlójára s általában nagyobb mozgékonyt követel meg minden téren, így a birtokviszonyokban is. Itt tehát egy bizonyos dissonantia vegyül az állami és gazdasági életbe.

A hódítás háborút követel, ami azután a lakosságot elvonja működési központjától, a föld ingatlantól. A sok háboru nagy pénz és véráldozatokat szedett, mely a szabad munkásságot, különösen a hatalom kevésbé magas polcán álló plebeius elemet sújtotta Rómában, amely az állampolgárságnak a nemzeti munkaerő szempontjából igen értékes elemé volt. A háboru viseléséhez szükséges kiadásokat, terheket nagyobb arányokban rájuk rótták, amelyhez még az ellenséges betörések alkalmával szenvedett vagyoni veszteségek is járultak. Ez a vagyoni romlás a véráldozatok következtében igen megfogyott szabad lakosságot még fokozottabb mérvben támadta meg léteében, úgy, hogy az amugy is megapadt népesség zöme ennek folytán igen siralmas állapotba jutott.

A szabad munkás és földművelő elem pusztulását azonban végeredményében nemcsak a véráldozatok és a háboruskodás veszélye folytán előállott vagyoni romlások idézték elő, tehát, hogy úgy fejezzük ki magunkat, bizonyos külső forrásokból eredő bajok, hanem az országnak belső bajai s a közállapotoknak megbizhatatlansága is nagyban hozzájárult ehhez. A szigorú hitelviszonyok, melyek az adósnak személyi megsemmisítésére vezettek, s a törvényeknek önkényes gyakorlása, a hatalmasok szertelenségei azok, melyek az önkényeskedések egész láncolatával kapcsolatosan a szabad munkás elemnek ugyszólván teljes elkedvetlenedését idézik elő, úgy, hogy a szabad munkásosztály teljes demoralizációjáról beszélhetünk.

Ezen közállapotok mellett a baj orvoslásának eszközüül a munkás elemnek rabszolgákkal való kiegészítését tekintették. Már a XII. táblás törvény idejében így állottak a közállapotok, hiszen éppen e törvénynek volt hivatása, hogy a közállapotoknak, a jog, törvény, hitelviszonyoknak bizonytalanságán segítsen. Tény az, hogy a XII. t. t. már foglalkozik is a rabszolgaság kérdésével, amiből ez intézménynek e korbéli nagyobb arányu elterjedésére következtethetünk. Így a XII. t. t. intézkedik a rabszolga erőszakos testi megsérintéséről, 150 as erejéig büntetvén a tettest;¹ beszél a *fur manifestus* büntetéséről, elrendeli, hogy ha az rabszolga: „*verberibus affici et e saxo praecipitari... kell.*”² Rendelkezik a *statu liberről*,³ és a *patronusnak* a végrendelet nélkül elhalt *libertinus* utáni öröklési jogáról;⁴ valamint a rabszolga *delictumaiból* származó *noxalis actiokról.*⁵

A mondottak alapján valószínű tehát, hogy már a XII. t. t. korában a rabszolgaság integráló része volt a római *patrimonumnak*, s általában a gazdasági életnek.⁶ Még inkább állíthatjuk ezt a II-ik pun háboru utáni időre, amikor a világalalomért folytatott hóditó háborúk korszakát éli a római birodalom.

E korszak közgazdasági szempontból a *latifundiumok* kialakulásának korszaka. A *latifundiumok* nagy horderejű gazdasági és szociális jelentőségének méltatása nem tartozik szorosán véve értekezésünk keretébe, mindazonáltal e birtokrendszer közgazdasági hatása bizonyos vonatkozásban, sőt mondhatjuk szoros összefüggésben van a rabszolgaság kérdésével. A nagy birtok ugyanis több munkás alkalmazását követeli, mivel a tulajdonos által való szemé-

¹ Bruns: *Fontes iuris Romani antiqui*. Leg. XII. tabul. VIII. 3.

² Bruns i. m. VIII. 14.

³ Bruns i. m. VII. 12.

⁴ Bruns i. m. V. 8.

⁵ Bruns i. m. XII. 26.

⁶ V. ö. Cicotti i. m. 214 l.

lyes megművelés lehetősége itt elesik. A munkáskezek iránt mutatkozó növekedő szükséglet pedig mint említünk, bizonyos törvényszerűséggel vezet a rabszolgaság nagyobb mérvű alkalmazására. Mindazon tényező tehát, mely a kisbirtok megszűnését, a kisbirtokos és kisbérlők osztályának kipusztulását idézte elő, mint a latifundiumok kialakulásának tényezője befolyással volt a közvetve a rabszolgaság terjedésére is. Vizsgáljuk ezen közvetve ható tényezők kialakulásának körülményeit, vagyis nézzük, hogy mik voltak a kisbirtok rendszer megszűnésének, s a latifundiumok keletkezésének sociális és gazdasági okai.

Az e tekintetben közreható tényezők két csoportba oszthatók: u. m. először a kisbirtok tönkrementése, másodsor az ujonnan meghódított területeknek nagykiterjedésű birtoktestek alakjában való megtartása, amely tekintetben a nagy politikai befolyású egyének jártak elől, befolyásukat s hatalmukat ilyen irányban igyekezvén kihasználni.

Ami az elsősorban említett tényezőt, vagyis a kisbirtok tönkrementésének okait illeti, itt megint két szempont jöhet mérlegelés alá. Az egyik a munkaképes férfilakosság zömének harci célokra való lékötése, s a másik a folytonos háboruskodás közepette elpusztult birtokos elem megfogyása folytán beállott parlagon heverése a földbirtokoknak. E tekintetben a tételt akként állíthatjuk fel, hogy a hadiszolgálat és emberáldozat terén mutatkozó veszteségek együtt karöltve vonták el a földművelő munkától a férfilakosság zömét. A családfiu, aki e téren a családapa helyettese lett volna, nem jöhet számításba, mert amint ez az igazi férfikort elérte harcba kellett indulnia, mivel már a betöltött 17-ik életévvel, mint az köztudomású ő is besoroztatott az iuniorok centuriáiba. Az így férfi nélkül maradt kis parasztbirtokok kellő megművelés nélkül állottak, sőt még az ellenséges berohanásoknak és pusztításoknak is ki voltak téve, úgy, hogy a telkek

megfelelő kihasználásáról e korban egyáltalában nem lehet beszélni. A telkek intenzív ki nem használásának gazdasági hátránya az eladósodás ki nem maradhatott, ami meg lehetett tette a birtok további fenntartását, s kényszer eladásokhoz vezetett, ez viszont az árak teljes letörését eredményezte. Ily körülmények között azután könnyű volt, hogy a tőkével rendelkezők aránylag kis anyagi áldozatok árán nagyobb területekhez jussanak, olcsón megvásárolván a szegény megszorult szomszédok földjeit.

A kisbirtok pusztulásának hatalmas horderejű tényezőjeként emelhető ki a mondottakon kívül még egy bizonyos sociális törvényszerűség is, mely a népkarakternek bizonyos átalakuláshoz vezet a folytonos háboruszkodások közepette. A szakadatlan háborúk és harcok között ugyanis a békés birtoklás, csendes polgári munka iránt mutatkozó hajlam lassan kivesz az emberekből, kifejlődik bennük a produktív munka iránt jelentkező közöny, ami a tulajdon megbecsülésének, a vagyongyűjtés, s megtartásának nagy akadályává lesz. Áll ez általában az ókor harcosaira, s különösen pedig a már ugyszólván hivatásos katonákká vált római harcosokra is.¹

A másodk tényezőnél, a meghódított területeknek nagy komplexumok alakjában való megtartásánál első-sorban is szintén az emberi természetben kifejezésre jutó törvényszerűség jelentkezik a továbbiak megértésénél bizonyos kiindulásul. Az emberi természetben általában megvolt az a hajlam, hogy a telkek foglalásánál mindenki lehetőleg a jövőre nézett, s nemcsak akkora telket foglalt el, amekkorát a jelenben képes volt megművelni, hanem amennyiben lehetett, nagyobbat, számítván akár az esetleges familiális gyarapodásra, akár egyéb úton remélt, munkaerőszaporulatra is.

Az emberi természetben gyökeredző eme vágy még

¹ L. Bloch. i. m. 86. l.

nagyobb mérvben jelentkezik akkor, mikor a politikai befolyás révén ennek kielégítésére megvan a kilátás. Így történt ez a patriciusoknál is, akik a foglalásoknál lehetőleg egoistikusabban jártak el rendszerint.¹ Erre enged következtetni a lex Licinia Sextia de modo agrorum 387. (367)-ből, mely valószínűleg az e téren történt visszaélések megszüntetése végett hozatván, a közföldek tulajdonba vételét 500 holdas maximális területekre korlátozta.²

A tapasztalat arra tanít meg s a következmények azt igazolják, hogy mindeme korlátozás hiába való, a törvényhozási intézkedések még önmagukban véve nem elég erősek a dolgok belső hajtóerejében megnyilatkozó társadalmi és gazdasági fejlődések irányának megváltoztatására; a fejlődés gazdasági és társadalmi viszonyok változása és sajátzerű alakulatai folytán feltartóztathatlanul halad a nagy birtokrendszer kialakulása felé.

A kialakult latifundiumok azután még fokozottabb mértékben emésztették a kisbirtokokat. A nagytőkések kezében levő, olcsó rabszolga munkával megművelt latifundiumok gabonaterményei olyan konkurenciát teremtettek a kisbirtokosoknak, hogy azzal képtelenek voltak felvenni a versenyt. Annál válságosabb volt a helyzetük, mivel nemcsak a belső, helyi termelés konkurenciájával kellett felvenni a versenyt, hanem az importált olcsó gabonával is, aminek ársülyesztő hatása rájuk nézve nagy veszedelmet jelentett.

A gabonabehozatal Sicília, Afrika és Egyiptomból történt, ahol nagyarányú s olcsó gyarmatpolitika mellett aránylag kis kerülő költséggel történt a termelés. Ezen nagy konkurencia káros hatásának tudható be, hogy elkövetkezett egy oly időpont, midőn az itáliai kisbirtokosokra nézve lehetetlenné vált a termelés. Itáliában később

¹ V. ö. Farkas i. ért. 130. l.; Cicotti i. m. 219. l.

² L. Dr. Keill A. Róma törvényhozása a népgyűlések korában 296. l.

már csak a nagybirtokosok termelnek, ezek is főként saját szükségleteikre, épen mivel az itáliai gabonatermelés a mondottak alapján nem rentabilis többé.¹

A termelés súlypontja ezután a bor-, olaj- és gyümölcs-termelésben feküdt, hacsak a birtok nem a főváros közelében volt, ahol jövedelmező kertészetet lehetett folytatni. Később azonban még ez a keresetforrás is veszedelemben forgott, amit azon körülmény mutat, hogy a köztársaság végén a senatus megtiltá a transalpiniai provinciáknak a bor- és olajtermelést.² A közgazdasági állapotok ilyen kedvezőtlen állásának eredménye azután azt lett, hogy a gazdagság mindjobban és jobban koncentráldott, volt idő, midőn 2000 ember kezében volt minden összpontosítva,³

További kérdés tárgyát az képezi most már, hogy a latifundiumokban milyen gazdasági okokból jutott a rabszolga munka túlsulyra, miért nem gazdálkodtak a tulajdonosok szabad bérmunkásokkal.

Szegény szabad munkás, akit lehetett volna kapni, elegendő számban állott rendelkezésre, mert a latifundiumok rendszere mellett a tulajdonosok száma megfogyván, sok munkáskéz várt alkalmazásra, akiket az új tulajdonosok részben mint bérmunkásokat, részben mint termény osztalékos bérlőket alkalmaztak is.⁴ Ezen munkásokkal szemben azonban a rabszolgák alkalmazása határozottan előnyösebbnek mutatkozott a földtulajdonosokra nézve, mivel eltartásuk sokkal olcsóbb volt, mint akár a bérlőké, akár a bérmunkásoké, akiknek még családjuk megélhetéséről is gondoskodni kellett és ki voltak téve még mindemellett is a tulajdonosok annak, hogy ezek őket éppen a legnagyobb munkaidőben hagyják ott,

¹ V. ö. Bloch i. m. 88. l.; Meyer i. m. 42. l.; Cicotti i. m. 221. l.; Wallon i. m. II. 339. és k. l.; Seeck i. m. I. 370. l.

² V. ö. Seeck i. m. I. 370. l.

³ V. ö. Cicotti i. m. 222. l.; Cicero de Officiis II. 21., 73.

⁴ V. ö. Farkas i. ért. 130. l.

vagy csak tetemesebb újabb áldozatok árán lehet őket munkára birni. A szabad bérlők alkalmazásánál is nagy körütekintésre volt szükség, mivel belőlük nekik nem tetsző bánásmód mellett könnyen politikai ellenség válhatott.¹

Ha mindezen nehézségek leküzdésével sikerült a szabad munkások ezen elemeit alkalmazni, akkor még Damokles kardjaként a tulajdonosok feje felett függött a háboruk esélye, mikor ezeket a légiókba behívták. Ilyen körülmények között könnyen érthető ha a szerény eltartást igénylő s a tulajdonos részére bizonyos állandóságot biztosító rabszolgák javára billent a mérleg.² Az így jelentkező rabszolga szükséglet kielégítésének lehetősége a gyakorlati életben nem hiányzott.

A rabszolgaság előállításának kétféle forrásai voltak a római jogban:

a) *belsők*, melyek a római nép keretén belül idézték elő a rabszolgaságot, milyen pl. a rabszolga nőktől való születés, az incensusi minőség, a tettenért tolvaj büntetése, s a fizetéseképtelenség némely esetében beálló szabadságvesztés fajai, (*iure iudicatus*)³ s általában a büntetésből előálló rabszolgasági esetek; (ilyenek a *servi poenae*, azon szabad, aki *pretii participandi causa venundari se passus*

¹ V. ö. Bloch i. m. 90. l.

² Természetesen ezen állítás igazsága csak azon időre nézve áll, míg a rabszolga munka elleni indokolt reactio be nem következett.

³ Ezen forrásokra nézve szép és eredeti római szellemben tartott okoskodást találunk Farkasnál i. m. 17. és k. l. A rabszolgaság forrásairól különben lásd Wallon i. m. II. 16—66 lapok. A rabszolgaság előállási okai általában két csoportra szoktak a tankönyvekben osztani: u. m. a) a *ius civile*, b) a *ius gentium* szerinti előállási okokra. Így találjuk ezt a következő kézi könyvekben: Cyhlarz: *Lehrbuch der Institutionen des röm. Rechtes*⁶ 53. l.; Schulin: *Lehrbuch der Geschichte des röm. Rechtes* 258. l.; Heilfron: *Römische Rechtsgeschichte und System des röm. Privatrechts* 166.; Salkowski: *Institutionen*⁸ 120. l.; Sohm: *Institutionen*¹¹ 167.; Girard; *Manuel: élémentaire de droit romain*⁴ 498. és k. l.; Cuq; *Les institutions juridiques des romains* I. 53. l.; Costa: i. m. 138. l.; Padelletti: i. m. 141. és k. l.; 318. és k. l.; Vécsey Tamás: *A Római jog Institúciói* 88. l.

est, a sc. Claudianum ellenére nemi közösséget folytató nő és-a revocatio in servitutum esete):

b) *külsők*, melyek idegen államok területéről való behozatal útján szaporiták a rabszolgák számát, ilyen volt pl. a captivitas, kalózkodás, a rabszolgakereskedés a maga gazdag piacaival¹ s olcsó áraival.²

Nem szabad azonban egy dolgot szem elől téveszteni nevezetesen, hogy a rabszolgák nagymérvű alkalmazásának nemcsak gazdasági tényezői voltak, hanem közrejátszott e tekintetben még egy más szempont is, nevezetesen a fényűzésnek nagyarányú terjedése. A nagy gazdagság következtében összegyűlt sok vagyon, a fölhalmozódó, az ipari és gazdasági vállalatokban kellő jövedelmezőséggel el nem helyezhető tőke nagy fényűzésre vezetett a magán háztartás terén. A nagy számú rabszolga alkalmazást ugyanis a fényűzés eszközéül használták fel, éppúgy, mint az ma is történik, a nagy vagyonúaknál, a lakájok és rabszolgák hadával.

A tulajdonviszony szempontjából a rabszolgák két osztályra oszlanak; u. m. a servi publici és a servi privati-re. A servi publici közcélokra, állami functiók végzésében való segédkezésre alkalmazott rabszolgák voltak. Ilyenek: a papi testületek, magistratusok szolgálói, az állam büntetőjogi hatalmát végrehajtó carnifices, tortores, vízvezetéki, aerariumbeli, könyvtár szolgálók stb.

Ezen rabszolgákkal szemben a servi privati az egyes egyén tulajdonában lévő rabszolgák, határozottan nagyobb számban voltak s nagyobb szerepet is játszottak a római társadalmi s gazdasági szervezetben. Részben ezen oknál

¹ A rabszolga piacok voltak Delos, Phaselis, Pamphilia, ahol sicíliai tengeri kalozok ebből valóságos ipart űztek. Lásd Marquardt i. m. I. 165. I. és Wallon i. m. II. 42. és k. I.

² A rabszolga árakat illetőleg lásd Wallon i. m. III. 159—174. I.; valamint Cicotti i. m. 231. I.; ahol különösen a nagy árhullámzás élenkítő hatásáról van szó, a már létező rabszolga szükséglet tekintetében.

fogva, de meg azon körülménynél fogva is, hogy a servi publici jogi helyzete általában véve azonos mint a servi privati-é, az utóbbi csoport szokta bővebb tárgyalás tárgyát képezni.¹

A servi privati osztálya a római vagyoni és személyi kört magában foglaló familia fogalmának kettős osztályozása, a familia rustica és urbana² szerint szintén két csoportra oszlott. Az egyes csoportok részletes ismertetése nem képezheti jelenleg feladatunkat, mindazonáltal viszont egy rövid par excellence természetű felsorolás nem mellőzhető. A familia rustica keretébe tartoztak a mezőgazdasági rabszolgák, pásztorok, s a belső kerti gazdaság céljaira alkalmazott rabszolgák. A familia urbana csoportjába sorozhatjuk a tisztán belső házi szükségletek kielégítésére alkalmazott rabszolgákat, amelyek igen gyakran nemcsak valódi, hanem legtöbbször képzelési szükségletek kielégítésére is alkalmaztattak, és pedig minél nagyobb volt a fényűzés, annál nagyobb számban találkozunk ezekkel. A munka megosztás elvei ennek következtében oly nagy mérvet öltöttek, hogy már ennek előnyeiről nem is beszélhetünk, hanem inkább csak kinövéseiről és káros hatásairól, mivel ez a hanyatlásához s a munka alól való kibúváshoz vezetett. A familia urbana csoportjába tartozó rabszolgákra nézve rendszeres osztályozásról alig lehet szó. Az ide tartozó rabszolgák különböző hivatásokat töltöttek be,³ ilyen volt: a ház és a leltár igazgatás; személyes kiszolgálás;⁴ konyha; asztali felszolgálás; a házon kívül

¹ T. Mommsen: Römische Staatsrecht³ I. 321. l.; „Die Rechtsverhältnisse der Gemeindeclaven sind in Allgemeinen dieselben wie die der im Privateigentum stehenden unfreien Leute.“ Lásd egyebekben a servi publici osztályát illetőleg i. m. 325. és k. l.; és Wallon i. m. II. 85. l.

² D. L. 16. 166.

³ V. ö. Marquardt i. m. 140. l.

⁴ Itt volt a lehetőleg nagyobb fényűzés, ide sorolható pl. a fürdő és egészségügyi szolgálat is.

megjelenéskor kísérői tiszt; üzletvezetés; tanítás; oktatás; nevelés; szórakoztatás stb. stb.¹

Első tekintetre igen nehéz volna megállapítani, hogy a kétféle célokra alkalmazott rabszolgák közül melyik csoportba tartozóknak volt nagyobb szerepe a római társadalmi, gazdasági és állami élet átalakításában. Mint társadalom bomlasztó elem talán mégis nagyobb szerepet játszottak a házi rabszolgák. Ezek a római társadalom parasitái voltak, kik a társadalom testéből élösködtek. A munkának csak a legcsekélyebb részét végezték. Ha egy rabszolga a munkamegosztás folytán a reá jutó csekély munkát elvégezte, pl. feltálalta az ételeket, úrnőjét megfésülte, megfürösztötte, egész nap henyélhetett. Mentül ravaszabb és fondorkodóbb volt valamely rabszolga és minél jobban be tudta magát ura kegyébe hizelegni, annál jobb dolga volt, és annál kevesebbet dolgozott, Tény az, hogy a luxus rabszolgák a leghitványabb elemekből kerültek ki,² ami kétszeresen káros volt a római államra nézve, azon okoknál fogva, mivel a felszabadítások legnagyobb részben ezekből, az urikat a mindennapi életben való érintkezés útján lekötélvező s a maguk részére megnyerő rabszolgákból kerültek ki, ilyen elemek jutottak azután be az alkotmány sáncaiba, ami meg kétségtelenül nagy horderejű tényező volt az állam jövőjére nézve.

Nagy általánosságban azt állíthatnók, hogy a házi rabszolgaság volt éppen azon tényező, melynek hatása antiszociálisnak mondható a római társadalomra nézve. Bővebb igazolásra nem szorul állításunk, elég ha csak nagy ecsetvonással néhány színt foltot vetünk a helyzetet festő kép vásznára. Elég ha utalunk a római prostitutio nagy kérdésére, melynek ápolói a házi rabszolganők voltak, akik

¹ Lásd különben részletesen még Wallon i. m. II. 104. és k. 1.; Seeck i. m. I. 323—324. 1.; Cicotti i. m. 236—237. 1.

² V. ö. Seeck i. m. I. 326. 827. 1.

a szemérem érzetet lassanként úgyszólván teljesen lesúlyesztették és kioltották. A szeméremérzet legdurvább megsértését látjuk pl. azon erkölcstelen színijátékokban, melyek a rabszolgák és rabszolgánők felhasználásával nyilvánosan adattak elő.¹ A közerkölcs eldurvulásában, a perversio terjedésében nagy szerepet játszó gladiatori játékok főszereplői szintén a házi rabszolgák voltak.² Természetesen e néhány ecsetvonás nem alkalmas arra, hogy ezzel egy teljesen kidolgozott képet szemlélhessünk.

A kérdés közelebbi megvilágítását talán két részre lehetne osztani; u. m. egyrészről az ethikai, néprajzi s társadalomtudományi oldalról való vizsgálatra, másrészről meg a nemzetgazdaságtani, a tágabb értelemben vett gazdasági hatások szemléletére. Viszont azonban nem tagadható, s kétségtelen igazság ezzel szemben az, hogy nem lehet a kettőt egymástól élesen szétválasztani, mivel a kettő egymással kölcsönhatásban van.

Mindazonáltal a gazdasági és munkásviszonyok s a közállapotok átalakítására Rómába mégis talán nagyobb hatással volt a familia rustica-hoz tartozó rabszolgák csoportja. Ezek a városi rabszolgákkal szemben határozottan kedvezőtlenebb helyzetben voltak, s az ő kedvezőtlen helyzetük nagyrészen hozzájárult, a rabszolgaság nagyhorderejű mozgalmainak későbbi kitöréséhez. A rabszolga munkaerő összes jó és rossz oldalai itt jelentkeznek elsősorban, a rabszolga munka alkalmazás előnyei, hátrányai szemben a szabad munkáselemmel különösen itt éreztetik hatásaikat. A rabszolgák e csoportjához tartozók szigorú helyzete hűtükre a rabszolgai állapot szomorú voltának, s az ergastulumok a maguk rémeivel élénk színekben itt tárulnak elének; a leláncolt, keresztre feszített, földalatti katakombákban lakó, bányákban dolgozó, ólomszinű, megostoro-

¹ Lásd Wallon i. m. II. 332. I.

² V. ö. Wallon i. m. II. 333. I.; Cicotti i. m. 237. I.

zott rabszolga sereg ordító hada e csoport sanyarú helyzetének vizsgálata kapcsán tűnik fel lelki szemeink előtt.

A rabszolgák helyzetének rosszabbodására hatást gyakorló egyik legfontosabb tényező szintén a rabszolgák e csoportjának körén belül jelentkezik, a mezei rabszolgák felett felügyeletet gyakorló villicus intézményének felállítása kapcsán.

Már magában azon körülmény nagyban közbejátszhatott a rabszolgák helyzetének rosszabbodására, hogy a familia rustica-ba kitelepített rabszolgák az uraikkal való érintkezésből teljesen kizárattak. A családi természetű együttélés lehetőségét, melyet az első korszak karakteristikumaként emeltünk ki, már elvileg is nélkülözték. Később a rabszolga és a tulajdonos közé helyezkedett a villicus, egy rabszolga, aki a többi rabszolga felett közvetlen felügyeletet gyakorolt. Ennek uraik feltétlen abszolút hatalmat biztosítottak a többi rabszolgák felett, aki szabad munka-beosztás, fegyelmezés, korlátlan büntetés, helyesebben kínzási jogot nyert. A reábizott hatalmat a legönkényesebben gyakorolta. A dolgok alaposabb mérlegelése után ez egész természetesnek is látszik, ha meggondoljuk, hogy a villicusok igen silány elemekből kerültek ki; a magukat behizelgő, a mezőgazdasághoz egyáltalán nem értő, városi rabszolgák jutottak legtöbbször ezen magas polcra.¹

A rosszakarat, kis intelligentia már önmagában nagy tényezője a zsarnokságnak, elképzelhető, hogy ha ehhez még anyagi érdek is járult, milyen féktelenné válhatott az abszolút hatalom ilyen emberek kezében. Az anyagi érdek hajhászatnak pedig tágas teret nyitott e sajátságos intézmény, mely lényegileg eléggé különös módon volt megalkotva. Egy olyan férfi állítottatott a gazdaság élére, aki jogi helyzetére nézve rabszolga, lefelé azonban gazdasági

¹ V. ö. Seeck i. m. I. 370. l.; Wallon i. m. II. 214. és k. l.; Marquardt i. m. 176. l.

szerepét illetőleg tulajdonoshoz hasonló helyzetben volt; urával szemben tulajdonképen mégis csak egy számadó, aki időnként elszámolásra köteles. A közvetlen felügyelet hiánya ezeket azután igen gyakran sáfárkodásra vezette. A villicusnak érdeke volt, hogy mentől nagyobb gazdasági eredményt mutasson fel ura számára, de emellett a maga számára is igyekezett valamit félretenni. E kettős célra való törekvés természetesen a termelési tényezők fokozott kihasználását tette szükségessé és a munkaerő teljes kiaknázását követelte, amelyet a villicusok tényleg nem is kiméltek, annál kevésbé, mivel eleintén a rabszolgák nagy számánál fogva a pótlás eléggé könnyen és olcsó árért volt eszközölhető.

A féktelen bánásmód, a munkaerő forszírozott kipréselése, az eltartási, élelmiszükségletek, költségek lehető megszorítása, a rabszolgák részéről azután csak visszahatást eredményezett, mely ellen nem a baj okainak megszüntetésével védekeztek, hanem prepressáliákkal, úgy tettek, mint az az orvos, aki a beteget nem orvossággal, hanem izgató szerekkel kezeli.

A mezei telkeken nagy munkásházakat ergastulumokat létesítenek, ahová őket éjszakára bezárják. Mindazt leirni, hogy itt bent mi folyt, s az embertelenségek milyen rafinált módon kieszelt sokfélesége bélyegzi meg a kulturtörténet e sötétbe burkolt pontját, e helyen nem volna alkalmoszerű. Elég ha egy tekintetet vetünk a kívülről az ajtóhoz láncolt rabszolgára, aki leláncolt kutya módjára őrizte a kaput, s ha ezt így kívülről látjuk, elképzelhetjük, hogy mi folyt belülről. Annak jellemzésére, hogy az ergastulumok borzalmai¹ és a familia rustica-ba besorolt rabszolgák helyzete milyen lehetett, hivatkozhatunk még ama körülményre, hogy az idevaló kihelyezést a rabszolgákra nézve valóságos büntetésnek, relegationak tekintették,¹ ho-

¹ L. D. XXVIII. 5. 35. 3.; „... proinde si servus fuerit missus in villam interim illic futurus, quia dominum offenderat, quasi ad tempus relegatus...”

lott a városi rabszolgák büntetései, a megvesszőzés, testi ütlegetések, ostorozás, pofonok stb. is elég szigorúak, embertelenek voltak, ennél fogva helyzetük itt sem lehetett valami kedvező.

A válogatott módon kiszelt büntetések elől¹ az ergastulumokban és pristinumokban menekvésük szegényeknek nem volt. A szökés, ha ez nekik a nagy ellenőrzés dacára mégis sikerült volna, elfogatásuk esetére csak nagyobb bajt hozott rájuk, amely hatósági üldöztetés s elfoghatásuk után esetlegesen a legnagyobb kegyetlenséggel végrehajtott megölésükhöz vezetett. A végezetül mindezekért urán bosszút kísérelt volna meg valamely rabszolga, a tulajdonos részére kegyetlen szigorú büntetés állapított meg, amennyiben a rabszolga egész családjának kipusztításával lakolt, ha az ölési kísérletet meg nem akadályozta s ennek tervét el nem árulta.²

Nem lehet csodálni, ha ilyen szomorú körülmények között a rabszolga munkaerő nem bizonyult Rómára nézve megfelelőnek, annál kevésbé, mivel a rabszolgamunka már önmagában véve, a nemzetgazdaságtan általános törvénye szerint sem kifogástalan munkaerő és korántsem olyan jó, mint amilyennek talán első tekintetre látszanék. Mindenesetre Rómában is megvoltak kezdetben a rabszolga munkaerőnek a szabad bér munkával szemben a látszólagos előnyei, melyek a rabszolgamunka óriási arányú térhódítását vonták maguk után. A rabszolga munkában rejlő nagy és általános elvi hibák azonban itt is megteremtették a visszahatást. A rabszolgamunka látszólagos nagy előnye, az olcsó eltartási és élelmi költség, könnyű és állandó munkára való felhasználhatóság, valamint a folytonos dolgoztatás lehetősége és az irányítás könnyű

¹ Lásd a büntetési nemeket illetőleg részletesen Marquardt i. m. I. 180. és k. I.; Wallon i. m. 236. és k. I.

² D. XXIX. 5. I. 26.; 28.; 38.;

volta, Rómában is mind meg volt s csak a nagymérvű rabszolga alkalmazások kapcsán levont tanulságok mutatták meg későbbben az e téren észlelhető hiányokat. Míg ugyanis a rabszolga munkás elbetegesedése és halandósága folytán beállott veszteségekből származó anyagi károk a tulajdonosokat súlytották, addig ezzel szemben a szabad bérmunkásoknál ezen bajok anyagi hátrányai nem az alkalmazók, hanem a munkás családját érinték.

Ezen tényezővel különösen számot kellett vetni olyan államban, amilyen a római is volt, ahol a közegészségügyi viszonyok nem a legfényesebben állottak, ahol már az epidemia erősen pusztított.¹

Kétségtelenül nagy gondot adott a tulajdonosoknak a rabszolgák rendszeres és állandó foglalkoztatása is, ami gazdasági szempontból nem mondható semmi esetre sem előnyös dolognak. Az állandó foglalkoztatás kérdésének megoldása különösen nehéz a mezőgazdasági természeti munkánál, mely időszakok szerint, ekkor is lehetőleg gyorsan végzendő. Az időszakonként mutatkozó nagy munkás szükségletet tehát vagy csak aránytalan nagy költségen fentartott sok rabszolgamunkás, vagy időszerűleg pótlólag alkalmazott bérmunkások segélyével lehetett csak kielégíteni. E nehézség némi megoldásaként az idő kihasználás végett kisegítő természetű háziipart létesítettek.¹

Ezen mindenestre váltakozó rendszerű foglalkoztatás a munka megosztásnak a legdurvább alakja volt, melynek előnyei már csak azért sem jelentkezhetek, mivel a kellő jártasság, tanultság hiánya önmagában véve kizárta ennek eredményes voltát. Beigazolva látjuk Rómára nézve ama nagy nemzetgazdaságtani igazságot, hogy a rabszolgaság a munkamegosztás legdurvább formája, emellett még a legnagyobb mértékben kizsákmányoló természetű ha-

¹ V. ö. Cicotti i. m. 240. l. és az ott felsorolt irodalmat.

¹ V. ö. Cicotti i. m. 238. és k. l.

talma¹ egyik embernek a másik felett, mely a sokszor még az állatnál is rosszabbul táplált rabszolga teljes kihasználásához vezetett.

A mondottakon kívül nem mellőzhető még azon körülmény kiemelése, hogy ha valahol hát Rómában beigazolást nyert a rabszolgasághoz fűzött ama nemzetgazdaságtani tétel, miszerint a rabszolgaság intézményének nagy hiánya, melynél fogva a munkásnak nincs semmi érdeke a munka eredményében.²

Ezen nemzetgazdaságtani igazságnak meg volt a maga hatása úgy befelé a rabszolgák között, mint kifelé a nemzetgazdasági életére is.

Befelé azon arányban növekedett ennek hatása, amilyen arányban tudatára jutottak a rabszolgák maguk is e körülménynek; mentül jobban igyekeztek őket kihasználni, s mentül több munkát róttak reájuk, annál erősebben és hatványozottabban alakul ki náluk e tudat, az elkeseredést hatványozottabb mértékben növelvén. Ez viszont maga után vonta a productivitás általános gyöngülését, amely már kifelé a nemzet közgazdasági életére nézve is érezteti hatását.

Az agrikulturális haladás lassúságának oka Rómában épen a rabszolgák alkalmazásában, illetve a rabszolgamunkások ily irányú elkedvetlenedésében, passiv resistentiájában rejlett. Az eredmény az volt, hogy a római agrikultúra 4—5-ször annyi munkát igényelt, mint amennyit ma alkalmazunk.³

A további consequentia ebből az lett, hogy amilyen mértékben növekedett az érdekeltség hiányára visszavezethető elkeseredés a rabszolgák között s csökkent emiatt a produktivitás, oly arányúvá vált a rabszolgamunka ellen

¹ Schmoller: Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre I. 340. I.

² V. ö. Schmoller i. m. I. 340. I.

³ Cicotti i. m. 245. I.; W. Roscher; Nationalökonomik des Ackerbaues und der verwandten Uhrproductionen⁶ 115. I.

kialakult elkeseredés is. Mindenesetre azonban a tulajdonosok a hatalmukban lévő rabszolga munkaerő lehető kihasználására, kipréselésére törekedtek. Ennek megvalósítására nézve a gyakorlati lehetőség nem is hiányzott. Ott voltak az ergastulumok, a vérszipolyozó villicusokkal, akik a költség megtakarítás elvét a tulajdonosok kegyét megnyerendő, igen kiválóan szolgálták, s hozzá a munkások eltartási költségének megszorítása, elvonása tekintetében sokszor még a saját zsebükre is dolgoztak.

Az eredménye e vizás állapotoknak azután kézen fekvő. A kölcsönös elégtelenség kölcsönös dacot és az együttélés türethetlenségét idézte elő, nyomasztóbb a helyzete a két fél közül mégis a rabszolgáknak volt. Az egyenlő helyzet, a közös baj összehozta az elnyomottak osztályát, az egyesülésben erőt éreztek, különösen akkor, mikor a rabszolgák tényleg tényezőket alkottak, a gazdasági, társadalmi és állami életben. Az eredmény azután az volt, hogy erőszakos mérkőzésre került a sor a két osztály, az uralkodó s az elnyomott között, megkezdődnek a rabszolga lázadások és háborúk, melyeknek bővebb ismertetése bele-vág az általános történet, a kulturhistória körébe.

Nem mellőzhetjük azonban, hogy a rabszolgaság helyzetének jellemzésére irányuló törekvéseinkben, bárcsak nagyon nagy általánosságban is, ne érintsük a rabszolg-lázadások s a rabszolgaháborúk kérdését. Ezen nagy történelmi jelentőségű mozgalmak mutatják s igazolják, hogy a rabszolgaság milyen fontos állami, társadalmi tényezővé vált, s ez intézmény kifejlődésének legmagasabb fokán milyen nagy mérvűen antisociális, nemzetfelforgató elem volt Rómában; jöllehet elismerjük, hogy a hiba, mint már arra utaltunk is, nem önmagában, csak az intézményben, hanem époly nagy mértékben a hatalmat gyakorló, uralkodó osztály önkényes, kizsaroló rendszerében is volt.

Az államfenmaradás, közbiztonság veszélyeztetésében

nagy szerepet játszó rabszolgalázadások közül az 1-ső 335/419-ben tört ki, mikor a Capitoliumot el akarták foglalni, s a várost fel akarták gyujtani.¹

A VI-ik században ezek még nagyobb arányokat öltöttek. Apuliában 569/185-ben fedeztek fel egy nagy összeesküvést és 7000 ember ellenében jártak el, s itélkeztek büntető úton; Etruriában 558/196-ban; Latiumban 556/198-ban kellett a római csapatoknak ellenük vonulni s az utóbbi helyen egy fékevesztett rabszolgabanda részéről városok forogtak veszedelemben pl. Setia, Praeneste.²

A rabszolgalázadások csak számos lefejezések, a rabszolgákban véghezvitt nagy pusztítások útján voltak elnyomhatók. Ilyen nagyszámú lefejezésekkel találkozunk 621/133-ban, amikor is Rómában 150; Minturnae-ban 450; Sinuessa-ban 4000 rabszolga fejeztetett le. Még rosszabb volt az állapot a provinciákban, a delosi nagy rabszolgapiacon és az attikai ezüsbányákban, ahol a felkelő rabszolgákat fegyverrel kellett Paaren-ben üzni.³

A rabszolgalázadás még nagyobb arányokat öltött 650/104-ben Nuceria és Capua-ban, ahol a lázadás élén egy eladósodott római lovag Titus Vettius állott, aki rabszolgáit szabadnak s magát az ő királyuknak nyilvánította, úgy, hogy ezen lázadás elnyomására egy legiót kellett megmozdítani.⁴

A rabszolga lázadások után a közállapotok mindjobban elfajultak. A lázadások és összeesküvések mind nagyobb és nagyobb méreteket öltenek, úgy, hogy a fölkelés valóságos háboruvá nővi ki magát, így keletkezik Sicilia-ban az első rabszolga háboru 620—622/134—132 között, mely ellenében három egymásutáni évben küz-

¹ V. ö. Th. Mommsen: Römische Geschichte⁵ 1/1 451. l.; Wallon i. m. II. 288., 289. l.; Cicotti i. m. 250. l.

² L. Mommsen i. m. 1/2 869., 870. l.; Cicotti i. m. 251. l.

³ V. ö. Mommsen i. m. 2. 79. l.; Cicotti i. m. 251. l.

⁴ V. ö. Mommsen 2. 135, 136. l.; Cicotti i. m. 251. l.

döttek a rómaiak s küldöttek ki consult és consuli hadat, mig végre a fölkelők körülbelül 70000 főnyi hadát legyőzték.¹

A rabszolga háboruk tulajdonképpeni színhelye Sicilia volt, aminek meg van a maga természetes magyarázata. A római birodalomban e korban ugyanis Sicilia volt a gabona termelés központja, ahol a gazdagság, a vagyon, s a földbirtok nagyarányu összpontosulását szemlélhetjük. A gazdag lovagok és speculátorok kezében összpontosul minden, akik teljesen kizsákmányoló, rabló gazdaságot üznek. A rabszolgákat éheztetik, velük rosszul bánnak s őket utonállásra készítetik, úgy annyira, hogy a közállapotok teljes bizonytalanságáról lehet beszélni. Ennek súlyos következményeit megérezte a forgalom biztossága s főleg nagy veszedelmet rót ez a tulajdonosokra, akiknek az élete sem volt egyáltalán biztos.²

A folytonos összeesküvések napirenden voltak s majdan már háboru mérvét öltő nagy összeesküvésbe a rabszolgák bevonják az elégtelen szabad munkás elemet, a már ekkor nagy arányban elterjedt proletár osztályt. Így érthető, hogy olyan nagy erővel rendelkeztek a fölkelők s oly nagy ellenerőt volt szükséges legyőzésükre, mint azt pl. az első rabszolga háborunál is említünk.

Az első rabszolga háboru legyőzésével a baj nem volt még orvosolva, a társadalom beteg testében csak felületesen kioperált emésztő kór csirájában kiujult, még pedig hatványozottabb mértékben. Az első rabszolga háboru elnyomása után 30 év mulva 651/103-ban még nagyobb erővel tört ki a második rabszolga háboru Sicilia-ban, amelyet 14000 római s itáliai polgárból álló had megmozgósításával, két évi váltakozó szerencsével folyó harc

¹ V. ö. Mommen 2. 80. l.; Cicotti i. m. 254. l.; Wallon i. m. II. 297. és k. l.

² Lásd a közállapotok festését illetőleg Cicotti i. m. 252 és k. l.; Wallon i. m. II. 292. és k. l.

után sikerült a rómaiaknak sok vér és pénzáldozattal legyőzni.¹

Még e háboru elnyomásával nem volt vége a rabszolga háboruknak, 681—682./73—72-ben még egyszer megújult a harc a két osztály között, a maga borzalmival, keresztre feszítéseivel, midőn Itáliában Spartacus vezérlete alatt a gladiátorok háboruja kitört a közel 40000 felkelő állott Rómával szemben, s csak súlyos veszteségek árán sikerült 683-ban Crassusnak legyőzni a fölkelést.²

Természetesen e nagy jelentőségű történelmi események ily felette hézagos vázolósa egyáltalában semmiféle értékelésre számot nem tarthat, ennek ilyen futólagos megemlítése csak azon célt szolgálja, hogy mint mikor a szinpad villany lámpái egy pillanatra felgyulladnak, egy tableau táruljon fel előttünk, melyhez azután az eszmék, gondolatok, és esetleg a történeti reminiscentiák egész sorozata fűződik. Ilyen villanyos reflektort óhajtunk mi a római történet ismerői számára egy percre megnyitni, hogy ennek fényénél a rabszolga lázadások és háboruk sociális hordereje újra felelevenedjék képzeletükben s megérthető legyen e mozgalmak hordereje a római társadalomra nézve és a rabszolgák szempontjából indokolt azon reactio, mit e háboruk elnyomása bennük kiváltott.

A rabszolga háboruk elnyomásának következménye az volt, hogy a rabszolgák minden téren a reactio terére léptek, a létező gazdasági, társadalmi, állami rend meg-bomlasztására irányuló tevékenységükkel. Az ellenhatás viszont egy ilyen irányt öltő intézmény ellenében ki nem maradhatott, melynek következménye a rabszolgaság intézményének visszafejlődése, hanyatlása lett, úgy, hogy ezzel

¹ V. ö. Mommsen i. m. 2. 137—140. l.; Wallon i. m. II. 303 és k. l.; Cicotti i. m. 255. l.

² V. ö. Mommsen i. m. 3. 78—84. l.; Cicotti i. m. 255. l.; Wallon i. m. II. 310. és k. l.

kezdetét veszi az a korszak melyet mi előbb III-ik korszaknak nevezünk.

III. A harmadik korszak a rabszolgák oly irányu törekvésének jegyében kezdődik, mely a római állami, gazdasági, társadalmi haladás menetének mesterséges feltartóztatása, megakadályozása érdekében kívánt érvényesülni. Azonban itt is bebizonyosodott azon nagy igazság, hogy a világ egyetemben nincs visszafejlődés, hanem csak haladás. Ami egyes típusok visszafejlődésének látszik, az csak tovafejlődés az összeségre nézve. Ez áll kicsiben az egyes nemzeti intézményekre és gazdasági közállapotokra nézve is. A látszólagos visszafejlődés csak kezdete volt Rómában is egy újabb fejlődési folyamatnak. A rabszolgaság passiv resistentiája nyomán kelt gazdasági visszafejlődés s a rabszolga munkaerőnek ennek folytán történt megszorítása a szabad munkaerő kifejlődésének illetve újólagos fellendülésének embrionális korszaka a római birodalomra nézve. A szabad munka s rabszolga munka között lefolyt küzdelemnek menete a római birodalomban az volt, hogy a rabszolga munka eleintén bizonyos mértékben háttérbe szorítá a szabad bér munkát, s a tultengő rabszolga munka nyomán kelt ellenhatás viszont a szabad munka újólagos fellendülését vonta maga után.

Kétségtelen igazság, hogy a rabszolgaság nem járt Rómában a szabad munkára nézve teljesen megsemmisítő hatással. A rabszolga munka mellett mindig előfordult a szabad munka, mint erre már utaltunk is, sőt azt mondhatjuk, hogy volt olyan terrenum, ahol e két elem között mindvégig valóságos komoly, nehéz verseny folyt; ez az ipari és kézi munka volt.¹

Mindazonáltal egész általánosságban nem tagadható, hogy a rabszolgamunka ezen intézmény virágzási korszakában a szabad munka rovására tulfejlődést mutat. A rab-

¹ V. ö. Wallon i. m. III. 103. 1.

szolgamunka kétségtelenül sorvasztólag hatott a szabad munkára, a rabszolgamunkának a már érintett azon előnyeinel fogva, mellyel ez kezdetben az intézmény kinövései előtt birt. Közelebbről vizsgálván a dolgot a szabad munka elnyomottságára, a munkásosztály szegénységére, így közvetve egy nagy proletariátus kiképződésére két ok vezetett. Az egyik a rabszolgamunkának kezdetben történt tulbecslése, mely helyt foglalt mindaddig, míg ennek árnyoldalai szembeötlőkké nem lettek; a másik a javak megosztásának a római társadalomban e korban helyt foglaló egyenlőtlen módja. Kérdés, hogy a proletariátus résztényezőjéül említett javak egyenlőtlen megosztása mennyiben idézte elő a neki tulajdonított hatást? A javak ilyen megosztásának sorvasztó hatása a szabad munkára különösen a háziipari produktio révén volt, melyet rabszolgák útján végeztek el a tulajdonosok. A helyzet az, hogy a gazdagok a valódi szükségleteik kielégítésére szükséges javakat a rabszolgák változó foglalkoztatása érdekében házilag állították elő, a fényűzési szükségletek kielégítése meg nagyobb részben kívülről történt. Csak a kis vagyonú fogyasztók voltak azok, akik szükségleteiket a szabad iparos és kézművesektől szerezték be, akiknek szükségletei meg amúgy is igen mérsékeltek és redukáltak voltak.¹ Természetes, hogy ilyen fogyasztó közönség mellett az iparosok is szegények maradtak. Ily körülmények között könnyen érthető azután, hogy a latifundiumok gazdálkodásából kiszorult földművelőkből, s a szegény iparos elemből egy általános a proletár osztály képződik ki. Rómában a harmadik korszakban tényleg egy erősen kifejlett városi proletariátussal találkozunk. A munkátlan szegények kezdetben a fővárosban összpontosultak, ahol a vagyonos elem élt, így ezek révén könnyebben találtak munkát. Mindazonáltal ezen állapot csak addig tarthatott, míg a jó sorsra való kilátás, mely

¹ V. ö. Cicotti i. m. 295. l.; Seck i. m. I. 333. l.

egynehány jó helyzetbe jutott révén kecsgetett, fölösleges sok munkást nem csalt be. A fővárosbaözönlés természetes következménye azután az lett, hogy a nagyszámban bese-reglett munkások ott megint munka nélkül lézengtek, éheztek és fáztak.¹

Az így nagyarányukat öltő proletáriátus terjedésének meggátlására az állam által végzett s közismert gabona kiosztások koránt sem voltak alkalmasak.; Ezeknek csak látszólagos segítő hatásuk volt, s végeredményükben ezek csak a munkabérek még nagyobb leszállítását eredményezték, a közjótékonyágban részesülő munkások ugyanis még olcsóbban vállalhattak munkát a létminimumok egyrésze biztosítva lévén. A dekadencia fokozatos volt, amennyiben a munkabérek folyton csak csökkentek, és a szegénység ennek folytán mindig csak növekedett.

A római irodalomban e korban élő nagyszámú szegény munkások nagy jelentőségű tényezőként szerepeltek a szabad munka újólagos fellendülésében, csak egy visszahatásra volt szükség, hogy a szabad munka az őt megillető helyet elfoglalja, s ez a Kr. u. II-ik századtól kezdve tényleg nem is maradt ki. Méltán képezhetné szép és tanúságos eredményekre vezető önálló vizsgálódás tárgyát azon kérdés közelebbi megvilágítása, hogy mely okokból kifolyólag keletkezett rabszolgamunka ellenében az említett reactio, illetve, hogy miért nem alkalmaztatott többé a rabszolgamunka olyan mértékben mint korábban. Az e tekintetben szerepet játszó tényezőket egész általánosságban két csoportba osztályozhatnánk; az egyikbe a belső, a másíkba a külső tényezők tartoznának. Mindazonáltal a tényezők emé két csoportja között az éles különválasztás lehetőségét nem tartjuk mereven keresztülvihetőnek, mivel végeredményében minden társadalmi és biológiai fejlődés külső és belső tényező összehatásának az eredménye. Az

¹ V. ö. Bloch i. m. 92. l.

elkülönítés tehát csak aproximativ, a kölcsönhatás kiemelésével.

I. Az első csoportba sorozhatjuk azon momentumokat, melyek magából a rabszolgaság intézményéből kiinduló, maguk a rabszolgák viselkedésére visszavezethető tényezői a rabszolgamunka elértéktelenedésének, így pl. a passiv resistentia s egyéb inconvenientiák, melyek a rabszolgák alkalmazásából folytak,¹ egyszóval jellemezve a megbízhatlanság.

II. A külső tényezők között nagy szerepet játszott a rabszolgák nagyarányu számbeli megfogyatkozása, amelyre nézve a rabszolga lázadások és háborúk folytán beálló veszteségek adták meg a lökemet. Ezen apadás annál messzebbre menő jelentőségű volt, mivel az így mutatkozó rabszolga hiányt nem lehetett többé pótolni. A rabszolga szerzés forrásai apadóban voltak, amennyiben a hadifogyók szolgáltságba vetése már keveset jelentett a háborúk megszűnése a közállapotok konsolidálódása folytán. A rabszolgaság előállításának belső forrásai közül ugyszólván csak a rabszolgáknak születés utján való szaporodása jöhet tekintetbe. A rabszolgák mesterséges szaporítására, s a rabszolga állománynak a házban történő születés utján való növelésére szorgalmasan törekedtek, annyival is inkább, mivel a rabszolga szaporodás a mezőgazdának épugy érdeke volt, mint az állatállomány növekedése.² Mindazonáltal ez tekintve a rabszolgák már érintett nagymérvű halandóságát, nem volt alkalmas arra, hogy a rabszolgák apadó számbeli állapotában bármélyes succrescentiát is teremtsen.

Annál kevésbbé beszélhetünk a rabszolgáknak egyéb belső előállási forrásokból eredő pótlásáról, mivel a hitelviszonyok s a közbiztonsági, gazdasági állapotok konsoli-

¹ Ezeket illetőleg lásd fennebb 42 l.

² D. V. 3. 27.; IX. 2. 2. V. ó. Marquardt i. m. I. 163. l.

dálódása folytán az eladósodottak, s büntetésből rabszolgává lett szabad elemek mint kisebb és kisebb mértékben szaporíták a rabszolgák számát.

A rabszolgák állományának apadásánál nem szabad figyelmen kívül hagynunk még egy más tényezőt sem, amely messze kiható fontossággal bírt úgy a rabszolga állomány mesterséges apasztására, mint magára a római államra nézve. Ez a nagyszámban végzett felszabadításoknak mind nagyobb és nagyobb mérvet öltő sokasága volt.

E téren megint azt látjuk, hogy fordított arány van a rabszolga és szabad munkás elem számbeli állománya között, mivel amilyen mértékben fogyasztották a felszabadítások a rabszolga elemet, éppolyan mértékben növelték a szabad munkások számát. A császárság korában a felszabadítások egyrészen határozottan a közgazdaságra nézve üdvös forrásból fakadtak, amennyiben a produktio emelése céljából az inproduktív rabszolga munkás elemtől meg akartak szabadulni, ami a nemzeti termelés hatékonyabb volta szempontjából igen fontos dolog volt. Ezen hasznos és üdvös szempontokon kívül, eltekintve az emberbaráti momentumoktól, a felszabadításoknak voltak Rómában is, mint általában az ókorban mindenütt, egoistikus tényezői is, melyek részben vagyoni előnyök nyerésére, részben politikai befolyás biztosítására irányuló törekvésekre vezethetők vissza. A felszabadítás ugyanis sok esetben egyszerű üzlet volt a tulajdonos-s a felszabadítandó rabszolga között. A rabszolga megvásárolta a maga szabadságát s pedig gyakran igen magas áron. Erre nézve az anyagi eszközök nekik nem hiányoztak mióta a peculium a római jog rendszerébe is beillesztetett.

A felszabadítások ellenértéke nemcsak pénz lehetett, hanem más szolgálmányok is tekintetbe jöhettek. Előfordult sokszor olyan egyezés is, hogy a szabadon bocsátott megtartotta peculiumát, de bizonyos szolgáltatásokat kellett

teljesítenie. Ezek lehettek dona, munera, operae,¹ az utóbbiak megint lehettek operae officiales, szakszerű előképzettséget nem igénylő s operae fabriles, csak szakszerű előképzettség útján végezhető munkák.²

Nem kevésbé jelentős és nagyfontosságú rugója volt a felszabadtásoknak a politikai befolyás és hatalom biztosítása. Ezt a célt a felszabadtások akként szolgálták, hogy ez uton a cliensek szerzése módjában állott az előkelő római polgároknak. E clientela csak eredetére nézve hasonlított a régi hasonló intézményhez, amennyiben ennek alapelemét egyrészen most is a felszabadtott rabszolgák alkották. A clientela fogalma azonban már lényegileg megváltozott, s jellege nem a tisztességes védnökség s becsületet támogatóból került ki, hanem egy oly intézménnyé vált, mely az eltartottság, kitaratottság s öröklési vágy alakjában kifejezésre jutó népszellem megvalósításának eszközüvé lett.³ Ezen viszony egyaránt alkalmasnak látszott az eltartásra vágyó néprétegek s a politikai hatalmat szomszajozó patriciusok részére. Ők a clienseiknek élelmet, ruházatot adtak, az egyedüli ellenszolgáltatás, melyet érte kívántak az volt, hogy ezek viszont az ő politikai aspirációikat támogassák. E korban ez volt a kis existentia és a nagy ur között létező politikai kapcsolatnak általánosan elfogadott alakja, annál is inkább, mivel a politikai tevékenység rugója e korban nem a közért való működés iránt érzett önzetlen buzgalomban, hanem legnagyobb részben személyes érdekek szolgálatában feküdt.⁴ A felszabadtások nagy arányu tultengése tekintetében még csak egy körülményre utalunk, az ókorban általában kiemelt hiúság szempontjára, mely Rómában is kétségtelenül a legteljesebb mértékben érvényesült.

¹ D. XXXVIII. l. 7. 3; 37 pr; 47; L. 16. 58. pr.

² Lásd közelebbről Karlowa i. m. II. 145. és k. l.

³ V. ö. Seeck i. m. I. 333—334. l.

⁴ V. ö. Bloch i. m. 92—93. l.

Eme vázolt tényezők összehatása alapján azután a felszabadítások tényleg oly nagy arányokat öltöttek Rómában, hogy ellenükben az állam védekezésre volt kényszerülve. A védekezés szüksége az állam részéről két okból forgott fenn: u. m. először az állam fennmaradása, másodszor az állampolgárok vagyoni épsége és anyagi kizsákmányolása, romlása megakadályozása szempontjából.

Az állam fenmaradására nézve a felszabadítások nagy száma azért nem lehetett közömbös dolog, mivel a felszabadítások útján a római állam kötelékébe mindenféle elem jutott be, ami talán vér és fajkeveredési szempontból hátrányos nem volt, de az idegen erkölcsök, rabszolga szellem és közelebbről az ebből folyó közerkölcsi felfogás elposványosítása tekintetében nagyjelentőségű dolog volt.

A politikai hatalom képviselőinek kétségtelenül nehéz feladat volt ezekkel számolni, annál is inkább, mert ezek most már római polgárokká lettek, kiknek az állami élet irányítása terén aktív szerep jutott. Különösen veszélyes elemnek bizonyultak ezen felszabadítottak a császárság korában, a császárra nézve, mivel ezek egyes hatalmasok kezében a clientela viszonyánál fogva oly tényezőként szerepelnek, amely alkalmas volt bizonyos hatalmi centrumok létesítésére s gátját képezte a császárgi hatalom egységesítő törekvésének. Veszélyes volt a politikai hatalom ilyen feldarabolását előidéző tényező az állami egység széttagolása szempontjából is. Az állam a közismeret tárgyát képező törvények; a lex Fufia Caninia, Aelia Sentia, a Junia Norbana alakjában intézkedett e kérdésben.

A felszabadítások ellen leendő védekezés indokául másodsorban az egyesek védelmét hoztuk a mondottakon kívül fel. Ebből a szempontból védendő volt úgy a felszabadítók, mint a különösen még fokozottabb mértékben a felszabadítottak osztálya. A felszabadítók osztálya a köny-

nyelmű, a vagyont elfecsérlő felszabadítások ellen volt védendő, ami különösen a kiskorúak részéről történt s a végrendeleti felszabadításoknál öltött nagyobb mérveket. A felszabadítottak osztálya védelemre szorult a patronusnak teljesített szolgálmányok útján való kizsákmányolások ellenében. Nem is szólván a védelemre szoruló hitelezőkről, akik a tömeges felszabadítások útján könnyen ki voltak játszthatók,

Egész általánosságban talán azt mondhatnók, hogy a törvényhozási védekezést, s a jogtudomány segítő közbelépését a legtöbb esetben azon indok szüli, miszerint bizonyos nagyarányú társadalmi, gazdasági, sociális irányzatok és mozgalmakkal szemben állásfoglalás szüksége forog fenn. Így volt ez e kérdésben is, mert mikor már a nagyarányú felszabadítások ellen törvényhozási úton védekeztek Rómában, akkorra már a rabszolgák száma lényegesen megcsökkent volt s a munkáskezek iránt mutatkozó szükséglet erősen érezhetővé vált. A hiányzó munkáskezeket pótolni kellett. Erre különösen nagy szükség volt a császárság korában létező s a megművelés kellő belterjességét nélkülöző nagy birtokrendszer mellett. Más gazdasági, sociális berendezést, intézményt kellett tehát keresni, mely a fejlődő életszükségletek mellett nagyobb mérvben megkivántató erőket rendelkezésre bocsássa. Ilyen intézményként jelentkezett a colonatus. A colonatus, mely a rabszolgaság intézményének lehanyatlásával a keresztyén császárságnak egy nagy gazdasági szükségletét pótló sociális intézménye volt, Ezen intézmény önmaga külön tárgyalásra tarthatna igényt, s jó kezekbe jutva, fontos eredményre vezethetne, mivel előállása, jellege a mai irodalom állása mellett sokoldalú megvilágításra szorulna.¹ Mi itt további tejtegetéseink alapjául csak

¹ Lásd e kérdést illetőleg Girard Manuel⁴ 130. l.; Schulin i. m. 273. és k. l.; Padelletti i. m. 374. l.; Szentmiklósi i. m. 71. l.

a. legáltalánosabb tételekből indulhatunk ki, s e kérdést természetesen csak annyiban érinthetjük, amennyiben a rabszolgaság kérdésével a lehető legszorosabb összefüggésben áll.

A colonus tulajdonképen bérlő, a szónak legalább ez a jelentősége. A colonusnak jogi helyzete egészen sajátságos, általánosságban talán csak annyit mondhatnánk, hogy a szabad ember és a rabszolga jogi statusa között közép-helyet foglalt el. Személyes szabadság, az ingenuitas lényeges jogi sajátsága nála nem hiányzik, de azézt mégis a telekhez van kötve ivadékaival egyetemben. Találóan nevezetnek ezek telekrabszolgáknak.¹

A köztársaság, de még inkább a császárság nagy birtokosainak ezen intézmény nagyban segítségére volt a földjeik, nagybirtokaik kihasználása és értékesítése tekintetében. Ez tette lehetővé reájuk nézve, a belterjes gazdálkodást, akként, hogy ilyen módon a centrumoktól messze fekvő, kevésbé termékeny földeket is megművelés alá foghatták. Ez a bérleti rendszer, minthogy egy nagy birtok több kis birtokosnak adatott ki, a parcellázás előnyeit biztosította a tulajdonosok részére, anélkül, hogy a telek tulajdonjogát elveszítették volna. A telkek megmunkálásának e módja az azelőtt fennálló állapotokkal szemben annál előnyösebbnek látszott, mert a megművelést végző munkások részéről az érdekeltség fennforgott, melynek hiányát a rabszolgamunka legnagyobb hiányosságaként jellemeztünk. Az érdekeltség első tekintetre szembeötlő, a terményhányad mellett bérlő colonusoknál, akik műnyelven szólva colonia partiaria-ban róják le illetményeiket. Bővebb magyarázásra nem szorul, hogy abban a korban, midőn egyrészt a rabszolgamunka nagy hiányai, fogyatékosága már erősen érezhető, másrészt meg ezen intézmény letűnőben lévén elég munkaerő nem volt, egy ily intézmény nagy hódításra tett szert.

¹ Girard i. m. 130. l.

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk még egy más szempontot sem; nevezetesen, hogy a colonatus intézményének nagy elterjedése nemcsak a tulajdonosok érdekének kívánalmái alapján magyarázható, hanem egy más tényezők közreműködése is szerepet játszott erre nézve, t. i. a munkát keresők érdeke is. A nagy számban élő proletárok ezen intézmény útján tudták csak munkaerejüket értékesíteni, s megélhetésükre nézve ezen viszonyba lépés adott egyedüli biztosítékot.

Azon körülmény mérlegelésénél, hogy a munkás megélhetési viszonyok szempontjából milyen nagy szerepet játszott ezen intézmény, szem előtt kell tartanunk azon tényt, hogy a colonusok osztályába, mint csoportosító fogalomba, többféle elem sorakozott, u. m. a szegény szabadok, felszabadítottak, a provinciákban letelepült barbár törzsek tagjai, sőt részben ezen munkásosztály számbelileg is szaporodhatott az eddigi tulajdonos engedelmével a colonussá lévő rabszolgákkal is.

Ezen társadalmi, gazdasági és sociális intézmény tehát már előállási alapját illetőleg is sokkal tágabb körre kiterjedő volt, mint a rabszolgaság; az állami szervezet, társadalmi körök szélesebb rétegét felölelő mivoltánál fogva terjedése, térfoglalása igen könnyű és gyors lehetett. Ezen új intézménynek a régi rovására történő térhódítása csak természetes a mondottak szerint, mivel ez sokkal nagyobb méretekben szolgálta úgy a munkaadók, mint a munkások érdekeit, mint a már letűnőben lévő rabszolgaság a maga hibáival.¹

A végeredmény az lett, hogy a gazdasági és sociális viszonyok megváltozása folytán a rabszolgaság túlérett intézménnyé vált, amely annak folytán Rómában le is tűnt a szereplés színpadáról.

¹ V. ö. Cicotti i. m. 436, és k. 1.; Wallon i. m. III. 276. és k. 1.; Meyer i. m. 47. l.

A római rabszolgaság kérdésének tárgyalásánál feltétlenül ki kell terjeszkednünk még a mondottakon kívül két jelenség rövid érintésére. Az egyik, mely e szempontból vizsgálát tárgyát képezendi annak kiemelése, hogy e kor szellemi és vallási irányzatának a stoicismusnak és a kereszténységnek tényleg volt e befolyása Rómában a rabszolgaság helyzetének javulására; a másik meg, hogy a rabszolgaság helyzetének javítására irányuló sociális mozgalmak mennyiben jutnak törvényhozási kifejezésre, s általában az e téren megindult törvényhozási mozgalmaknak milyen indító okai, vezérlő motívumai voltak.

Általában szokásos volt, különösen régebben, a rabszolgaság helyzetének javulásával kapcsolatosan a görög philosophia és par excellence a stoicus irányzat befolyásáról beszélni. Az egyenlősítésre törekvő, tisztultabb philosophiai elveknek szerettek a rabszolgaság jogi helyzetére kiható erőt tulajdonítani s közelebbről a stoicismusnak a római jog területébe való illetén behatásáról hallunk említést tenni.

A nevezett irányzat követői abból indultak ki, hogy a stoicismus felemelkedett az abstract ember ideájának magaslatára, egy felső tisztultabb erkölcsi életfelfogás piedestáljára, mely minden jogi és politikai rendtől, sőt még a gyakorlati élettől is függetlenül kíván érvényesülni.¹

Ma általánosan kialakultnak mondható már a jogi körök felfogása oly irányban, hogy a különböző philosophiai irányzatok, így közelebbről a stoicismus sem gyakorolt a jogintézményekre, társadalmi alakulatokra nézve döntő befolyást. Rómában sem gyakorolt a görög bölcsészet s különösebben ennek egy kiváló irányzata, a stoicismus a rabszolgaság intézményére nézve lényegesen átalakító hatást.

X A rabszolgaság helyzetének enyhülése s kedvezőbbé létele

¹ L. a stoicismus elveit illetőleg Cicotti i. m. 349—350. l.; Wallon i. m. III. 18. és k. l.; Vollmann: Ueber das Verhältniss der späteren Stoa zur Sklaverei im. röm. Reiche. Stadtamhof 1890.

főként gazdasági és sociális összeható tényezőkben leli magyarázatát.

Nem tagadható, hogy az emberek természetes egyenlőségét hirdető irányzat tényleg bizonyos elismerésre talált e korszak jogászai részéről, s ennek forrási nyomai is vannak,¹ mindazonáltal kétségtelen, hogy a rabszolgaság helyzete azért javult, mert a gazdasági és sociális érdekek ezt követelték, közelebbről pedig a tulajdonosok érdeke kívánta meg a mindjobban fogyó s reájuk nézve is értéket képviselő munkás rabszolga elem kimélését.²

A másik irányzat, mely a rabszolgaság terén szintén nagyjelentőségű tényezőként említettik a keresztyénség volt, mely tanaival kétségtelenül nagy szerepet játszott a rabszolgaság helyzetének enyhülése, s majdan ezen intézmény letünése terén is. E nagyhorderejű kérdés ilyen vázlatos érintése természetesen a dolgok lényegének igazi megvilágítására nem alkalmas, a rabszolgaság intézménye

¹ D. I. 5. 4. 1.; I. I. 4.; L. 17. 32.

² E tekintetben érdekes szemlélni a rabszolgaság kérdésével foglalkozó romanisták ide vonatkozó véleményét. Egyértelműleg az imputált befolyás ellen nyilatkoznak: Cicotti i. m. 350. 1.; Costa i. m. 129. 1. 2. jegyzet: „Ma le dott-rine filosofiche non ebbero su codesto punto influenza veramente decisiva, come non l' ebbero sostanzialmente negli altri istituti e rapporti di diritto, nei quali pure una talo influenza fu sostenuta.” Pernice (Labeo I. 113—114. l.), azon kísérletezéseket, melyek a stoicismusnak befolyását igazolják a római jogtudományra „dilettans kísérletezések”-nek nevezi. Farkas Lajos (i. m. i. h. 135—136. l.) kifejti, hogy a görög bölcsészetnek tulajdonított ily természetű hatás nem épen találó. Alapjában véve más a görög nézet a rabszolgaság intézményéről s más a római. A görög nézet szerint vannak emberfajok, melyek a priori rabszolgaságra születtek, addig a római sohasem a természet rendjére, hanem a pozitív jogra viszi vissza ennek eredetét. A rabszolgaság a rómaiaknál büntetésként tűnik fel, s később megszorodott keletkezési okai is, mindezen alagondolatból indultak ki. „Ezen állapotot bármily okból álljon elő, eredményében úgy a társadalom, mint az egyesre nézve morális pusztulás szerencsétlenség „calamitas”-nak tekinték s ez okból is kiméletet, a rabszolgáktól pedig erkölcsi fölemelkedést, hűséges odaadást és takarékossgot követel, jutalmul „iuris praemium”-ként kijátásba helyezi az ujrászületést, szabadonbocsátást.” A rabszolgákra való jobb bánásmódra intő jogtudósok szavának megnyilatkozását a humanizmussal hozza összefüggésbe, „akik különösen törekszenek a jogi élet egész területén az ősi „jó erkölcsök” fékező hatalmát újra érvényre juttatni.”

ezen részletének ily vonatkozású ismertetése mindenesetre szintén egy különálló értekezés keretében volna tárgyalandó,

A keresztyénség, mint a felebaráti szeretetet, a türelem vallása, át volt hatva az emberi egyenlőség szellemétől, melyet a gyakorlati életben is megakart valósítani. Ezen törekvéseiben mindjárt kezdetben szemben találta magát az ezen elvvel mereven ütköző, rabszolgaság intézményével. Ez azonban e korban oly nagyjelentőségű gazdasági, sociális tényező volt, hogy ezt el nem törölhette. Egyebet nem tehetett, minthogy ezen kötelék szigorúságán enyhíteni igyekezett, s ellene közvetett eszközökkel küzdött; így pl. a szorongatott, uraik által agyonzaklatott rabszolgáknak menedék helyet, asylumot nyújtott templomaiban s zárdájaiban. A felszabadításokat részben tanácsával, s részben a rendelkezésére álló más segéd-eszközökkel elősegíté. A keresztyén egyház a munkások s a rabszolgák helyzetének javítására kétségtelenül nagy hatással volt, már az által is, hogy egy oly időben, midőn a munkások iránt úgyszólván közsükséglet mutatkozott, a munkának felemelő hatását hangsúlyozta, ezzel a munkásosztály megbecsülését készítvén elő. A munkáról alkotott ilyen felfogás kialakulása messzemenő jelentőséggel bír a rabszolgaság későbbi eltörlésére nézve, amennyiben előkészítette ama felfogást, hogy éppen a munka nemesiségének ténye, s szabad emberhez méltó voltánál fogva nem nélkülözhetetlen intézmény a rabszolgaság.¹

A keresztyénség a maga nagy átalakító munkáját e téren sem végezhetette be azon időszakban, melyet a mi kis értekezésünk a római rabszolgaság harmadik korszakaként megjelölt. A keresztyénség szerepe még a letűnő római birodalommal nem végződött be, annak nagy fel-

¹ V. ö. Békefi Reming: A rabszolgaság Magyarországon az Árpádok alatt. Budapest. 1901. I. fejezet: „A rabszolgaság és a keresztyénség.”

adata az idők végtelenségéig nyúlik, a messze jövőbe néz. Az bizonyos, hogy a római birodalomban a keresztyénség tanainak térhódításai kezdetén a hívők kis száma mellett jó dolga volt a rabszolgáknak, mert hiszen egy közösségben foglalódott össze a hívő úr, a hívő rabszolga, aki a keresztyénség terjedése érdekében nem egyszer vértanúságot is szenvedhetett. Később egy bizonyos hierarchia fejlődik ki az emberek s a foglalkozási ágak közepette. Az urak és rabszolgák között fennálló ellentét a vallás terjedése után, a sok hívőszám mellett, áthatol-e vallási térre is, illetve talán helyesebben úgy fejezhetnők ezt ki, hogy a társadalmi és gazdasági téren mutatkozó ellentéteket a vallás még ekkor nem volt képes áthidalni, tekintve, hogy különböző elemeket és néprétegeket vett fel magába.

Kétségtelen dolog, hogy a keresztyénség a maga irányzatával már a római korban felvette a harcot a rabszolgaság ellenében. Más lapra tartozik, hogy tényleg tudott-e eredményeket elérni. Mindenesetre nem szabad elfelejtkezni azokról, kik a humanitás érdekében nehéz viszonyok között bátran felvették a harcot, érdemeiket nem szabad kicsinyelnünk. A dolog azonban valóban úgy áll, hogy a római birodalomban a keresztyénség terjedésével a rabszolgaság helyzete siralmas volt. A rosszbánásmód a rabszolgákkal szemben továbbra is divik, a rabszolgaság intézménye összes bajaival és kinövéseivel fennáll, megvan. A vallasásoknál a kínzások, az urak és rabszolgák mindennapi érintkezésében a kegyetlenkedések napirenden levők. A circusi játékok a maguk borzalmaival, a keresztyénség elterjedésével is szerepelnek még, sőt a keresztyén császárok törvényhozása általában bizonyos visszaesést mutat a pogány császárok legislatiojával szemben.

Kis értekezésünk egy jelzett vizsgálódási pontja még

2.)

végül annak rövid mérlegelése, hogy vajjon a jogszabályok és tételek milyen irányu alkalmazkodást mutatnak a rabszolgaság gazdasági és sociális helyzet változásához?

Érdekes azon körülmény szemlélete, hogy a hanyatló római világbirodalom ez utolsó szakában a törvényhozás milyen irányban mutat fel ténykedéseket, egy oly nagy jelentőségű intézmény mint a rabszolgaság védelmének támogatásában, s mennyiben szolgálja védőleg a római társadalmi és gazdasági szervezet célját e szempontból. Tény az, hogy a császári korszakban találkozunk a rabszolgák helyzetének javítására irányuló törvényhozási intézkedésekkel. Ezen törvényhozási intézkedések jelentőségének mérlegelésénél két körülményre kell a súlyt helyezni. Az egyik az, hogy a rabszolga urához való viszonyának tételes jogi sanctiók védelme alá helyezése kétségtelenül az erkölcsök bizonyos eldurvulását jelenti, akkor, midőn a régi jó erkölcsök által nyújtott erkölcsi sanctiók többé már elegendőknek nem bizonyultak.

Másik körülmény, mely kiemelést érdemel, hogy ezen törvényhozási intézkedésekben nyújtott védelem rugója nem merőben a rabszolga szigorú és elnyomott helyzete iránt érzett altruistikus világnézet térhódítása, hanem mint már erre utaltunk a tulajdonosok érdekeinek a megvédésére irányuló szempont előtérbe tolódása.

Ezen az irodalomban általánosságban kialakult nézet¹ a római jog forrásaiból határozott támogatásra talál. E tekintetben egész határozottsággal nyilatkoznak a tulajdonosok érdekeinek a megvédése mellett: Gaius Inst. I. 53. §.; D. I. 6. 1. 2.; 2.; XV. 1. 9. 7.

A császársági törvényhozás ez irányu megnyilatkozásaiban kifejezésre jutó jogtételek olyan hathatós védelmet

¹ V. ö. Wallon i. m. II. 201. és k. 1.; Pernice: Labeo I. 115. 1.; Marquardt i. m. I. 171. és k. 1.; Savigny: System des heutigen röm. Rechtes II. 84. és k. 1.; Farkas i. ért. i. h. 132. és k. 1.

biztosítottak a rabszolgáknak, hogy méltán beszélhetünk a rabszolgára nézve a személyiség védelméről, vagy talán még határozottabban a rabszolga személyiségének fokozatos, bár nem teljes kialakulásáról.

Az irodalomban azonban ez a felfogás nem talál teljes és egyértelmű elismerésre. Két irányzat áll egymással szemben; az egyik elismeri a rabszolgára nézve a személyiség fokozatos kialakulásának elvét,¹ a másik pedig tagadja ezt. Az utóbbi nézet abból indul ki, hogy: „A rabszolga actualizálásán látszó jogi fény nem önálló forrásból eredett, hanem csak az ur jogi alanyiségének a visszaverődése.”²

Azt hiszem, hogy ha a fényhatás illetve a megvilágítás kérdését képletesen belé, akarnók vonni a dolog eldöntésébe; talán egy bizonyos reflex fényről beszélhetnénk az utóbbi nézet híveinek szempontjából, mely mintegy visszaverődésében ad egy bizonyos megvilágítást, de nem önállóan és egyenesen a tárgyra rögzített fénysugarak halmazata.

Mi semmiesetre sem tagadjuk, hogy ezen a rabszolgák helyzetének megvilágítását szolgáló fény színtartományait illetően, az urak védelmét célzó fénysugarak reflex világossága, de igenis valljuk, hogy azért hatásaiban, illetve eredményeiben a rabszolgára nézve ugyanolyan fényt biztosít, mintha az önálló elsődleges fényforrásokból fakadna. Avagy optikai szempontból is ki takadná, hogy a reflex fény nem hozza az egyes alakokat kellő világításba, ki ne vette volna észre sok ízben a reflex fénynek sokszor túlerős és bántó világosságát és erősen exponáló hatását. Így van ez a rabszolgaság jogi helyzetét megvilágító fényvel is. A rabszolgaság helyzetét enyhítő, a rabszolgáknak bizonyos

¹ V. ö. Pernice: *Labeo* I. 139. 1.; Girard Manuel⁴ 92. 1.; Costa i. m. 129. és k. 1.; és különösképpen a 136. 1. 1. jegyzetben felsorolt irodalmat. Karlova i. m. II. 101. lapon a rabszolgának ura személyiségéből levezetett személyiségéről beszél.

² L. Farkas Lajos i. ért. i. h. 133. és k. 1.; Sawigny i. m. II. 34. 1.

jogositványokat biztosító tételes intézkedések meghozatalának rugója az urak gazdasági érdekének védelme, hatásai ezen intézkedéseknek ezzel szemben a rabszolgákra kiterjedők.

Kezdetben ugyan a régi merev *ius civile*-ben érvényesült azon rideg jogi álláspont, mely a rabszolgákat a jogalanyiség köréből kizárta, s a jogtárgy kategóriájába helyezte, de ezen kategóriák egymással szemben kizáró voltak, még sem lehetett minden *concessio*tól menten keresztülvinni, már azért sem, mivel egy észlénynek a jogtárgyak csoportjába való helyezéséről volt szó.

Nézzük a források nyilatkozatait. Kétségtelenül találunk a forrásokban olyan tételeket, melyekből a rabszolgának teljes jogképtelensége tűnik ki, úgy vagyónjogi, mint családjogi alapon,¹ úgy, hogy a rabszolga személyiségéről ennél fogva nem is lehet beszélni. Ez az kiindulás a rabszolgaság fejlődés-történetében. A jognélküliség álláspontja oly következetesen keresztül van vive, hogy a rabszolga a civilis jogrend szempontjából egyáltalán nem is létezik:

„Quod attinet ad *ius civile*, servi pro nullis habentur . . .” (D. 4. 17 32.)

„. . . cum *iuris civilis* communionem non habeat in totum . . .” (D. XXVIII. 1. 20. 7.)

s mivel a nemlétezés a lét megszűnése, a jogi nemlétezés egyenlő a halállal a civiljog szempontjából, aminek kifejezését tényleg meg is találjuk a forrásokban: „*servitus mortis adsimulatur*“ (D, XXXV. 1. 59. 2.)²

Ezen felfogás dacára, nyilván azon indokból, hogy a jogi hatalom, mint említék, észlény felett áll fenn, de meg egy bizonyos visszaság érzetének befolyása alatt is, nem viték mereven keresztül azon tételt, hogy a rabszolga olyan „res“, mint más élettelen dolog. Különösen nem az in

¹ D. XXVIII. 8. 1. pr.; XXVIII. 1. 20. 7.; XXXIV. 7. 43.; XXXVIII. 8. 1. 2.; L. 17. 22. pr.; C. J. IX. 9. 23.

² V. ö. még D. IV. 5. 3. 1.; L. 17. 209.

potestate domini lévő rabszolgákra nézve.¹ Más szavakkal talán jogi műkifejezéssel élve a jogalanyiség és jogtárgyiség egymással szemben kizáró merev elkülönítését szigorúan keresztülvive nem találjuk,² vagy ha még némi concessiót akarunk tenni, azt mondhatjuk, a római jog történetének egész idejében nem. Konstatálhatjuk e téren a római iuris prudentiában a személyiség bizonyos jellegének elismerését.

Beszéljenek maguk a források. Gaius Institutióiban a rabszolgaságot az I. könyvben „ad personas“-féle beosztásban tárgyalja. A személyeket (personae) „sui iuris“ és „alieno iuri subiectae“-ra osztja. (J. I. 48. §.) Az alieno iuris subiectae personae csoportjába sorolja a rabszolgákat. (I. 49. §.) Még jellegzetesebben szól az 50. §-ban, ahol a hatalom alattiakra kétségtelenül a „personae“ kitélt alkalmazza:

„Videamus nunc de iis, quae alieno iuri subiectae sint: nam si cognoverimus, quae istae personae sint, simul intellegimus, quae sui iuris sint.“

Ezenkívül még más forráshelyekkel is találkozunk, melyek „persona servi“-ről beszélnek: így Gaius Inst. I. 120., 123.; III. 163., 189.; D. L. 17. 22. pr.; XXX. 1. 86. 2.; XI. 1. 20. pr. A rabszolga személyiségének bizonyos fokú elismerése nyilatkozik meg a rómaiak ama felfogásában, mellyel a rabszolga gyermekeit nem számították, ellentétben az állatkölykökkel, a gyümölcsök közzé. E finom és éles megfigyelésen alakuló megkülönböztetés nyilván mélyen járó okokra vezethető vissza. Ezen nézet nem is minden vita nélkül jutott öntudatos elismerésre:

„Vetus fuit quaestio, an partus ad fructuarium pertineret . . .“ D. VII. 1. 68. pr.³

¹ V. ö. Karlowa i. m. II. 101. és k. l.

² A jogalanyok és jogtárgyak szükségképeni kizáró voltát vitatja a római jogra nézve a rabszolgaságnál is Farkas i. ért. I. h. 116. és k. l.

³ A „quaestio“ szó értelmét illetőleg lásd Heumann-Seeckel; Handlexikon zu den Quellen des röm. Rechts⁹ 481. l.

az eredmény mégis az említett felfogás kialakulása lett, mint azt a forrásokban egész határozottsággal feltaláljuk: *„partus vero ancillae in fructu non est . . .”* (Inst: II. 1. 37.)

Hasonló értelemben nyilatkoznak a már idézettekén kívül D. XXII. 1. 28. 1.; V. 3, 27. pr.

A rabszolga személyiségnek egy bizonyos mérvű elismerésére nézve kétségtelenül nagyon nagy jelentőségű tényező volt a mondottakon kívül a régi jog azon tétele, mely a rabszolgának egy bizonyos sacrális jellegű befogadását jelenté. Ezen jelenség horderejének igazi mérlegelése csak úgy lehetséges, ha nem tévesztjük szem elől azon körülményt, hogy a római a vallás terén mennyire exclusiv volt, s hogy a vallási kötelekbe való felvétel bizonyos mértékben az állami életbe való bejutást is jelenté, ami közelebbről egyenlő a *ius civile* s *ius sacrum* szoros összefüggésénél fogva a magánjog jogositványaiában való részesedéssel, s így az egyénre vonatkoztatván a személyiség bizonyos attributumának a megadásával.¹

Már Varro² beszél a „*dii manes serviles*“-ről, amely tétel a római jogban kétségtelenül még régibb eredetű volt.³

A későbbi korból is áll rendelkezésünkre egy ilyen értelmű idézet Trajanus kortársától Aristótól, melyet Ulpianusnak az edictumhoz írott commentárjából (*libro vicensimo quinto*) a Digesták alapján ismerünk. (XI. 7. 2. pr.)

A conclusiónk melyet az előrebocsájtottakból levonni óhajtunk az, hogy a római jog emez érintett elvei és tété-

¹ A dominusnak az *actio noxalis*-szal való felelősségre vonásában sokan a személyiség kezdetleges elismerését kívánják feltalálni. Ez azonban nem helyes, mint arra utalás is történik. Ez ugyanis nem a cselekedésiképességnek vagy személyiségnek elismerése, itt a rabszolgát csak mint állatot kell tekinteni. Igaz ugyan, hogy később az önálló delict képesség elismertetett, (D. XXXIV. 7. 20.) ez azonban tulajdonképpen a büntetőjog, s nem a magánjog keretébe tartozik. V. ö. Pernice Labeo I. 127. 1. Girard Manuel⁴ 93. 1.

² De 1. L. 6. 24.

³ L. Girard: Manuel⁴ 93. 1. 2. jegyzet.

Vagyonjogi alanyiság
Személyiség elismerése

lei, melyek forrási alapon is igazolhatók, a maguk összességében elegendő nyomatékkal bírnak annak valószínűsítésére, melynél fogva a merev negatívó szempontja a rabszolga jogi személyisége kérdésében nem érvényesült kezdettől fogva teljesen kizáró módon, minden kivétel lehetőségét kizárván. Éppen ezért nem jogi absurdum, ha mi azt állítjuk, hogy a rabszolga személyisége a köztársaság végén, a császárság korszakától kezdve fokozatos elismerésben részesült s közelebbről, hogy a császári törvényhozás irányzata a rabszolga személyiségének védelme volt. X

A továbbiakban a császári törvényhozás ez irányú ténykedéseiről fogunk egész röviden szólni. Részletes tárgyalás alá azonban a rabszolga jogképességének, jogalanyiságának elismerését minden egyes vonatkozásában nem óhajtjuk tenni. A császári törvényhozás azon ténykedéseinek rövid ismertetésére szorítkozunk, melyek a vagyonjogi személyiség, s családjogi téren lényegesebb szerepet játszottak. X

A rabszolgák vagyonjogi alanyiságának, személyiségének kialakulása terén a jogrendszer egyik kétségtelen legfontosabb intézménye volt a római birodalomban is a peculium, amely itt is feltalálható éppen úgy mint általában az ókorbeli népeknél mindenütt, ahol rabszolgaság ismeretes.¹ A peculium intézménye Rómában is fontos közgazdaságtani hivatást teljesített s különösen pedig a rabszolgaság történetének harmadik korszakában.

Annak részletes tárgyalása, hogy a peculium hogyan s mint ismertetett el a római jog rendszerében s történetileg ez mi módon ment végbe, jelenleg ami feladat körünkön kívül esik.² X

Bizonyos összefüggés, s egy kis átnézet kedvéért legyen szabad a következőket kiemelnünk. Eleintén a pecu-

¹ L. fentebb 14. lap.

² E tekintetben utalunk Karlowa i. m. II. 111. és k. lapokra.

peculium engedélyezése a dominus részéről csak tényleges hatalmát biztosította a rabszolgának, amelyet a dominus tetszése szerint bármikor visszavonhatott jogilag. A peculium alapos ok nélkül leendő visszavonását azonban bizonyos erkölcsi felfogás követelte védelem biztosította a rabszolgák részére.¹ A peculium tulajdonképpen szabatosabb jogi szabályozáshoz a praetori jogrendszerben jutott. Az actio de peculio-nak² a dominus ellen való megadása egy bizonyos forduló pontot jelent. Amennyiben ezen actio a rabszolga rendelkezésének harmadik személyek irányában bizonyos jogi súlyt adott, s saját cselekményének consequentiáit, amennyiben neki libera administratio volt biztosítva, legalább a peculium erejéig viselte. A peculium intézményének kialakulása azért igen fontos közgazdasági szempontból a tulajdonosokra nézve, mert ettől kezdve elismertették a rabszolgáknak a naturalis obligatio alapítására vonatkozó képessége általában, tehát úgy a tulajdonosokkal, mint harmadik személyekkel szemben.³

A rabszolgák jog és cselekvés képességét teljesen tagadó álláspont melyet a források ekkép fejeznek ki:

„In personam servilem nulla cadit obligatio“ (D. L. 17. 22. pr.) és

„... servus autem ex contractibus non obligatur“⁴ (XXXIV. 7. 43.) lényegesen módosult. Ezentúl a tulajdonosok rabszolgáikat különböző célokra alkalmazhatták, gazdasági s ipari vállalatok élére helyezhették. Harmadik személyekkel kötött ügyleteik megerősítésére a civil jog szempontjából semmisen kellett más, minthogy a dominus ezeket kezesség vagy zálogjog által, tehát járulékos biztosítékkal megerősítse.⁵

¹ V. ö. Ihering i. m. II. 1. 180. 1.

² V. ö. D. XV. 1. 1.; fr. 44. Inst. IV. 6. 36; Gaius IV. 73.

³ V. ö. Karlowa i. m. II. 111. 1.

⁴ Hasonlóan még Gaius Inst. III. 104. 176. 179. §§; és Inst. Inst. III. 19. 6.

⁵ V. ö. Karlowa i. m. II. 112. 1.

*peculium: Coloniatus előállítás
emberségipeculium bánásmód 69
alapja*

A rabszolgák ilyen természetű alkalmazása azonban nemcsak a tulajdonosok szempontjából fontos, hanem a rabszolgák szociális helyzetének nagymérvű átalakítására nézve is messze kiható s a peculium jelentősége tehát e szempontból is mérlegelendő. Amíg ugyanis ily alkalmaztatások útján uraik érdekeit is szolgálták, a jövedelem egy bizonyos hányadának részükre való átengedése útján egy kis külön vagyonra is tehettek szert, ami a saját szempontjukból azért volt jelentős, mivel megszüntette a gazdasági tekintetben uraikkal szemben eddig létezett abszolút függésüket. Az így szerzett vagyon sokszor a szabadság megvásárlásának jövedő alapját képezte. Ennélfogva a peculium nem kis mértékben szerepelt az aktivitás ösztönzőjeként náluk. Mindenesetre a jóra való és szorgalmas rabszolgák törekedtek peculium szerzésére, ami még akkor is előnyükre szolgált, ha nem tudták megvásárolni szabadságukat, mert az a tulajdonosoknál jó ajánlólevél volt, ha peculiummal bírtak, mivel ez egyrészt szorgalmuk tanujelként szerepelt, másrészt szökés s elpusztulásuk esetére biztosította a tulajdonosokat.¹

Ezen utóbbi körülmény különösen azért fontos, mivel nagyban előmozdítja a rabszolgákkal való emberségebb bánásmód terjedését, mert az emberi természet örök igazsága nyilván itt is érvényesült, hogy a valakivel való jóbánásmód rugója sokszor azon körülményben gyökeredzik, hogy ez az illetőre nézve milyen vagyoni előnyöket jelent, valamint, hogy a jó bánásmódhoz milyen gazdasági érdekek fűződnek. Különösen igaz ez a rabszolgára nézve, mely közigazgatási hivatását illetőleg mindvégig csak „instrumentum vocale” volt.

A vagyoni jogi személyiség elismerése terén nem szabad figyelmen kívül hagynunk az adiecticiae qual. actiók-

¹ L. Cicotti i. m. 303. és k. 1.; Vallon i. m. II. 209. és k. 1.; Pernice: Labeo I. 139. és k. 1.

nak a jogrendszerbe való beillesztését sem; hogy ennek a rabszolgák jogviszonyaiban gazdasági tekintetben milyen jelentősége volt, elegendő, ha utalunk azon ismert körülményre, hogy az *actio quod iussu, excercitoria, institoria*, milyen fontos szerepet töltött be a római kereskedelemben és ipari forgalmi életben.

A testiépség, a személyi integritás, a becsület védelme tekintetében a császárság törvényhozása a rabszolgára nézve igen fontos alkotásokat mutat. Ezek horderejének megitélése bővebb magyarázatokra nem szorul, maga a rendelkezések tartalma és iránya teljes képet nyújt e tekintetben.

Az ezen irányban megnyilatkozó törvényhozási ténykedések között történetileg a legelső a lex Petronia (de servis), amely megtiltotta, hogy az urak rabszolgáikat „ad *bestias depugnandas*” kényszerítsék, ez most már csak bírói ítélet alapján történhetett meg.¹

Claudius edictumában szabadságot biztosított azon rabszolgának, akit ura súlyos betegsége miatt derelinquált.²

Hadrianus császár törvényhozásának irányzata az urak kegyetlen bánásmódjának korlátozásában összpontosul, így pl. egy matronát, aki rabszolganőivel kegyetlenkedett, 5 évre száműzött. (D. I. 6. 2.) Ezenkívül a rabszolgák testi integritásának védelmét is biztosítja, a castrálást illetőleg felállított tilalmával.³ Ezen uralkodó constitutióban veszi kezdetét az urak abszolút hatalmának, s *ius vitae ac necis* önkényes gyakorlásának korlátozása. Hadrianus eltiltotta az urakat a bűnös rabszolgák önkényes megölésétől, s az ezen irányban leendő ítélethozatal jogát rendes bíróságokra bízta.⁴ Ezen rendelkezést a maga következményeivel még

¹ D. XXXVIII. 8. 11. 2.

² D. XXXIX. 8. 2.; C. J. VII. 6. 1. 3.

³ D. XXXVIII. 8. 4. 2.; „... nemo enim liberum servumve invitum sinentemve castrare debet.”

⁴ V. ö. Wallon i. m. III. 56. 1. 1. j. és Costa i. m. 130. 1. 1. j. és az ott említett: Spart. Hadr. 18.: „servos a dominis occidi vetuit eosque iussit damnari per iudices si digni essent.”

Asylum!

tovább vitte Antonius Pius, aki a saját rabszolga megölését a rendes emberölés (homicidium) büntetésével sújtotta.¹

Ezen uralkodó is felvette a harcot a tulajdonosok minden nagyobbfokú kegyetlenkedései ellenében: „sed et maior asperitas dominorum eiusdem principis constitutione coercetur.”² Az urak túrhetetlen nagy kegyetlenkedései esetére a rabszolgáknak végső esetben a kényszereladás jogát biztosította.³ Ő volt az, aki az asylum jogát a római jog rendszerébe is beillesztette.⁴

XX
Ant. Pius

A testiétség védelmét célzó tételes intézkedések közepe tette igen nagy jelentőségű tényező volt a torturát eltörlő intézkedés. Már, mint a forrásokból is kitetszik, Augustus császár elrendelte, hogy a bűnügyi vizsgálatokat nem kell mindjárt kínvallatással kezdeni. Ezen elvet Hadrianus császár egy rescriptumában határozottabb jogi formába öntötte, kimondván, hogy a kínvallatásoknak a legvégső esetben és pedig csak akkor van helye, ha a vádlott gyanús s más bizonyítékok összevetése és mérlegelése alapján még csak a tettes beismerő vallomása hiányzik.⁵

Az érintett törvényhozási intézkedésekkel hasonló jelentőséggel bírtak, s nem kisebb méltánylásra tarthatnak számot azon tételes intézkedések, melyek a rabszolga becsületének bizonyos jogi megvédését célozzák. Az ilyen irányú constitutiók sorozatát azon rendelkezés nyitja meg, mely megengedé a tulajdonosoknak, hogy a rabszolgánok

¹ D. I. 6. 1.: „ex constitutione divi Antonini qui sine causa servum suum occiderit, non minus puniri iubetur, quam qui alienum servum occiderit.” Ezenkívül Inst. I. 8. 2.

² Inst. loco citato.

³ Inst. loco cit.: „si intolerabilis videatur dominorum saevitia, cogantur servos bonis condicionibus vendere . . .”

⁴ Ez intézmény már megvolt az egyiptomi és görög jogban is. V. ö. Revillout i. m. II. 884. l.; Kels-Ingram i. m. 18. l.; Cicotti i. m. 148. l.; Walton i. m. I. 310.; D. I. 6. 2.

⁵ D. XXXVIII. 18. 1. 1.: „Ad tormenta servorum ita demum veniri oportet, cum suspectus est reus et aliis argumentis ita probationi admovetur, ut sola confessio servorum deesse videatur.”

Károlyi

megbecstelenítése miatt *actio iniuriarum*-ot indítsanak, s ez őket a rabszolgánők becsületének megvédése céljából, minden kártérítési igénytől függetlenül megillette. Kártérítés céljából ezenkívül az *actio legis Aquillae*-t még külön is megindíthatták a tulajdonosok.¹

X Hasonlóként a becsület, szóval a személyi integritás védelmét kell szemlélnünk azon körülményben, hogy a rabszolgával szemben is el volt követhető a *crimen calumniae*, melynek büntetése teljesen különállóság, a tulajdonos kártérítési igényétől függetlenül volt megszabva.² A közérkölciség szempontjából igen fontos a rabszolgánőknek a *prostitutio* ellenében védelmet nyújtó császári törvényhozás, mely a rabszolganő becsületének is hathatós védelmére szolgált, amennyiben oltalmazta őket jogilag, minden akaratuk ellenére történő prostituálással szemben.³

A családjog terén elfoglalt merev és kizáró álláspont a tényleges viszonyok és az etikai felfogás változása, fejlődése folytán szintén változásnak volt kitéve. E téren a rabszolgák személyiségének bizonyos mérvű elismerését szemléljük. A rabszolgánők s a rabszolga férfinak tartós nemieletközösségre irányuló viszonya bizonyos erkölcsi szempontok uralma alatt a szabadok között kötött házasság elvei szerint bíraltatott el, természetesen etikai értelemben valóságos familiáról szólhatunk ezeknél is. A római világ minden részében feltalálható sírfeliratok tesznek említést „*servi coniuges*“, vagy „*conservae*“, vagy „*contubernales*“-ről, akiknek életközössége teljesen olyan jelleggel bírt, mint a szabadok között kötött *matrimonium*.⁴ A gyakorlati élet-

¹ D. XXXXVIII. 5. 6. pr.; XXXXVII. 10. 25.

² D. III. 6. 9. „*separatum est et enim calumniae crimen a damno quod in servo propter quaestionem domino datum est.*“ Lásd még D. XXXXVIII. 1. 14.

³ D. II. 4. 10. 1.; XXXVII. 14. 7. pr.; és C. J. IV. 56. 1.

⁴ L. Costa i. m. 131. l.; „*Innumeravoli e provenienti da ogni parte dell' orbe romano sono le iscrizioni che ricordano servi coniuges, o conservi, o contubernales, vissutti in unioni stabili e monogamiche, che hanno gli stessi caratteri dei matrimoni fra i liberi.*“ Lásd az inscriptiók széleskörű idézését jd. helyen.

szabadon elvált rabszolgák
megakadályozása
Perleji 73-
Perleji pp

felfogás ilyen irányban való érvényesülése elől később
a jogrend sem zárkozhatott el teljesen, A familiához való
jog tételes elismerését kell találnunk a római jog azon
forrás helyeiben, amelyek a házasság viszonyában élő rab-
szolgák önkényes elválasztása ellen küzdenek.¹ Ennek
indoka részben pietatis intuitus, részben bizonyos gazda-
sági érdekek respectálása, közelebbről a rabszolgák meg-
élhetési viszonyainak szem előtt tartása, s a család szét-
zúllásának megakadályozására irányuló törekvés.²

A rabszolga korból származó a rabszolga házasságon
alapuló servilis cognatiónak a civil jog szempontjából szin-
tén bizonyos jelentőség tulajdonított, amennyiben a
későbbi felszabadítás esetére házassági akadályul szolgált.³
Hasonlóként tekintettel van a civilis jog a rabszolgai vér-
ségi, házastársi viszonyra, a betegség miatt visszaadott
rabszolgák egynémelyike tárgyában indítandó actio redhi-
bitoria-nál;⁴ nemkülönb az örökhatározó végakarati intéz-
kedésének magyarázásánál is.⁵

X
servilis
cognatio

A rabszolgákra nézve a perleji jog terén fennálló
megszorítás szintén bizonyos mérvű enyhülést mutat akkor,
midőn a forrásokból kitetszőleg részükre az extra ordinem
való eljárás bizonyos esetekben megengedett. A kereset
emelésjoga azért jelentős, mivel az az uraik ellenében
leendő fellépést biztosította részükre bizonyos esetekben
a) mikor a rabszolga azt gondolta, hogy őt egy olyan vég-
rendeletben szabadították föl, melyet urának örököse eltö-
kített⁶ és b) vagy ha az ura a felszabadítási szerződés fel-

¹ D. XXI. 1. 35.; XXXII. 41. 2.; XXXIII. 7. 12. 7.

² V. ö. Cicotti i. m. 376. 1.; Wallon i. m. III. 52. és k. 1.

³ D. XXIII. 2. 14. 2.; Inst. I. 10. 10.

⁴ D. XXI. 1. 35.

⁵ D. XXXII. 41. 2.; XXXIII. 7. 12. 7.; XXXIV. 1. 20. pr.; C. J. III.
38. 11.; C. Th. II. 25. 1.

⁶ D. V. 1. 53.; „Vix certis ex causis adversus dominos servis consistere
permissum est: Id est si qui supraeas tabulas testamenti dicant, in quibus
libertatem sibi relictam adseverant.”

tételeit későbbben nem tartaná meg, ilyen esetben mint a források mondják: „contractus fidem detegendi servo potestas tributa est.” (loco cit.)

A rabszolgák személyiségének elismerése tekintetében jelentőséggel bíró jogialakulatok és berendezések tárgyalásánál nem hagyhatjuk figyelmen kívül a privat autonomia legteljesebb megjelenései alakjának, a végrendelet-alkotási jognak a kérdését sem, amely a rabszolgák egy osztályát a servi publici-t¹ bizonyos mértékben megillette, amennyiben ezek peculiumok feléről szabadon végrendelkezhettek:

xx x x || „servus publicus populi Romani pro peculii parte dimidia testamenti faciendi habet ius (Ulp. XX. 16.)

A rabszolgák jogi helyzetének a szabadság szempontjából való javulásának tárgyalásánál még érintenünk kell a római jogtudomány, és császári törvényhozás azon tételeit, melyek a felszabadítások elősegítése érdekében érvényesültek mindazon esetben, midőn a rabszolgák szabadsága, a felszabadítás valamely hiányossága miatt kétséges lett volna, vagy midőn a felszabadítások más anyagi eszközökkel való előmozdításának szüksége forgott szóban. A nehézségek elhárítására, az akadályok megszüntetését célzó kedvezmények, egy egységesítő, külön fogalmi kórt megjelölő neve volt a római jogforrásokban, az úgynevezett „favor libertatis.”² A favor libertatis fogalma ennél fogva magában foglalja a római jog forrásai értelmében a szabadságrenyelés, szabadonbocsátás kétes eseteinek a rabszolgára nézve kedvezőbb értelmezését, melynél fogva irányelvvé a római jogban az lett:

„Quotiens dubia interpretatio libertatis est, secundum libertatem respondendum erit.” (D. L. 17. 20.)

¹ Lásd ezen rabszolgák jogi helyzetét illetőleg általában Th. Mommsenn: Römische Staatsrecht I. 324. I.

² D. XXXV. 2. 14. pr.; 31.; 32. 5.; XXXX. 4. 17. 2.; 29.; XXXX. 5. 24. 10.; 26. pr.; XXXX. 7. 4. 6.; 20. 3.

A favor libertatis lehetősége két irányban forgott fenn: ① az élők között történő felszabadítások elősegítése érdekében, amennyiben azok nem kimondottan a hitelező, a fiscus érdekeinek megcsorbitása, és a törvény kijátszása végett történnek, vagy nem azon célzattól végeztetnek, hogy a rabszolga bűnügyi vizsgálat quaestio elől elvonassék; ② a halálesetre szóló felszabadítások kedvezményezése tekintetében.¹

Az előadottak összevetése alapján úgy látszik mintha a rabszolgák helyzetének javítására irányuló császári törvényhozás fejlődési iránya csigavonalban haladna fölfelé s a rabszolga személyiségének, testiintegritásának védelme mind nagyobb és nagyobb mérvben jutna törvényhozási elismeréshez. A végeredmény a római birodalomra nézve így természetesen a rabszolgaság intézményének, s a rabszolgai állapot jog nélküli voltának tételes alakban való megszűnése lenne. Mindazonáltal ha a dolgok fejlődésének menetét kritikai mérlegelés tárgyává tesszük, azon igazság megállapítására jutunk, hogy ez tényleg nem így volt. A keresztyén császárság az egyes tételes intézkedéseiben a pogánykor törvényhozásával szemben nem egy tekintetben visszaesést mutat; így pl. a sc. Claudianum-ban lefektetett elvek² Constatinusnak, a keresztyénséget államvallássá tevő császár uralkodásának idejében lényeges megszigorításoknak voltak alávetve. Ezen császár azon nőt, aki saját rabszolgájával nemi közösséget folytat halálbüntetéssel sújtja, míg a rabszolga tüzhálál büntetésre ítéltetik.³

¹ Lásd közelebbről a e kérdést Wallon i. m. III. 62. és k. l. és az ott felsorolt források idézeteket; valamint Cicotti i. m. 377. l.

² A sc. Claudianum Kr. u. 52-ből való (V. ö. Dr. Helle Károly; A római jog forrásainak története különös tekintettel az ismeretforrásokra II. füzet 415. lap, s közelebbről a 9. jegyzetben felsorolt forrásokat.) Ezen sc. elrendelte, hogy a szabadnő, aki idegen rabszolgával nemi közösséget folytat, s ezzel urának háromszori sikertelen intése dacára sem hagyott fel, összes vagyonával a rabszolga urának ítéltetik oda. C. J. III. 12. l.

³ C. Th. IX. 9. l.

Annál szigorubbnaak tünik fel ezen büntetés, mivel Alexander Severus alatt már a sc. Claudianum intézkedése is enyhítő jellegü változáson ment át.¹

A tortura, mely már egyizben, mint azt fentebb láttuk, jogosultsága tekintetében erősen megszorítottatott, ujból teljes mérvü alkalmazásra talált a szökevény rabszolgával szemben.²

A szabadság eltörölhetetlen voltának jogi elismerése terén szintén visszaesés mutatkozik. Az eltörölhetetlenség jellege már a classicus jogtudomány részéről sanctionálva volt. Caracalla contradictorius eljárást engedett meg a szabadon fogamzott s rabszolgának születettek libertása érdekében.³ Diocletianus eltiltja a családgyermeknek a családapa részéről való eladását; Constantinus alatt itt is visszaeséssel találkozunk, mert az ő constitutióiban elismertetik a patronusnak a kitett és felvett ujszülött személyéhez való teljes joga, oly irányban, hogy ezt szabadnak, vagy rabszolgának nevelje-e.⁴ Ugyancsak Constantinus volt az, aki az ujszülött eladását nagy szegénység esetében megengedte, a vevő teljes hatalma alá engedvén az ujszülöttet.⁵

A keresztyén császárság, törvényhozási intézkedéseinek nagyon is hézagos és szörványos érintése tisztán csak azon célzattal történt, hogy két tétel igazsága legyen belőle levezethető. Az egyik nevezetesen az, amire már a korábbiabban is utaltunk, hogy a keresztyénség nem járt a római birodalomban a rabszolgaságra nézve megszűntető hatással, a másik, ami ebből folyik, hogy a rabszolgaság intézménye Rómában sem törvényhozási úton töröltetett el.

Ezen utóbbi körülmény mérlegelése igen fontos, mert

¹ C. J. VII. 16. 3.

² C. J. VI. 1. 6.

³ C. J. IX. 47. 4.

⁴ C. Th. V. 7. 1.; és 8. 1.

⁵ Paulus S R. 5. 1. 1.

ebben amaz általános igazság helyi megjelenését látjuk a római birodalomra nézve, hogy amint valamely állami, társadalmi és sociális intézmény kialakulása bizonyos nemzeti, sociális, közgazdasági tényezők összehatásának az eredménye, úgy megszűnése sem a törvényhozó önkényes ténykedésének következménye, amennyiben megszűnését is ugyancsak nemzeti, sociális és gazdasági tényezők összehatása idézi elő. Ezen tényezők a reális élet újabb követelményeinek inkább megfelelő intézmények kialakítása érdekében újabb s más irányban hatnak, s a régiek, mint már tulélt intézmények önként jelentőségüket veszítik. Így volt ez a rabszolgaság intézményével is Rómában. Ezen igazság további bizonyításra nem szorul, ha a rabszolgamunka elértéktelenedésére, a szabad munka újlagos fellendülésére, a colonatus intézményének kialakulására vonatkozó magyarázó kísérletezéseink csak némileg is sikerültek. A római rabszolgaság kérdése azonban mindenesetre olyan nagy jelentőségű kérdés, hogy annak részletesebb és kimerítő tárgyalása jobb kezekre jutva, a hazai irodalmunknak méltán diszét képezhetné.

